

●Бот-догуннаан Тываның Улусчу намы (БТУН) 1998 чылдың февраль 8-ге эртер ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарының, а ол ышкаш тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларына киржири-биле белеткел ажилдарын чорудуп, БТУН-га үзел-бодал, туруш талазы-биле чоок политиктиг күштер-биле эвилелдежирин, соңгулдаларда "сараалыг" кандидаттар "үзелдери чооктарын" артындан "деже теп" үнмезин дээш ол-бо ок-

ругтарга боттарының аразына чижилгени болдурбазын дугуржуп алыр сорулганы салып турар.
●Кызыл хоорайның чагырга даргазының февральда болур соңгулдаларына киржир үзел-ин РЛДП-ниң Тывада де-вискээр организациязының координатору А.Ю. Кашин биле "Яблоко" политиктиг партия-ның ТР-де регионалдыг салбырының даргазы В.Д. Тавберидзе олар илереткенер.

●Шагаан-Арыг хоорайга ТР-ниң Экология талазы-биле күрүне комитетинин Саян-Шушенск ГЭС-тиң ТР-де суг шыгжамырында санитар-эпидемиологтуг байдалына хол-башкан үнүүшкүнүг коллегия хуралын чыылдырган бол-гаш амгы үеде суг алган де-вискээрде байдал дүвүрээ-зинни болдуруп турарын аңа чугаалашкан.
●Кызылдың башкы училище-зинин директорунун кижизи-дилге ажылының талазы-биле

оралакчызы М.Д. Саражако-ваның удуртулгазы-биле Бү-гү-делегейниң студентилер хүнүнге тураскааткан сту-дент өг-бүлелеринин мөөрейи хоорайның өөредилге черлер-инин аразына болуп эрткен.
●1996 чылдың дургузунда "Сибтепизоляция" ажык хе-вирниң акционерлиг ниити-лелинин Черногорскиде сал-бырының "Тыва алгы" акцио-нерлиг ниитилелге кылып чо-руткан ажилдары база Ак-До-вурак хоорайның чуртталга бажыңнарының болгаш квар-

талдар иштинде чылыг чет-килеринин капитал септел-гезин чорутканы дээш төлет-тинмейн барган өрезин ке-зик-чамдыктап дуглаары-биле 189 млн. рубльди "Тыва ал-гыга" үндүрүп бээрин, 1998 чылдың I кварталында Ак-До-вурак хоорайга кылдырган ажилдарның төлевирин дуг-лаарына ниитизи-биле 483 млн. рубльди бюджетке көө-рүн ТР-ниң Чазаа чогуур яа-мылар болгаш ведомство-ларга дааскан.

Бистиң корр.

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 117 (15939) ◆ 1997 чылдың ноябрь 22, суббота ◆ Ат салган шагы 17.10 ◆ Садар өртээ 1000 рубль

Тываның Ыдыктыг Камбы-Ламазы-биле интервью Сүзүктүчү ЧОНУВУС АЧЫЗЫНДА...

Он чыл бурунгаар Прибалтика чурттарына (ынчан Совет Эвилелинин республикалары турган) — Латвия, Литвага чедип, латыштарның, литовтарның ажил, амьдыралы, культуразы-биле таныжар аргалыг болдум. Эрги Рига биле эрги Вильнюс хурээлеринин чаражын магадап ханмаан ийик мен.

Кежээки шакта албан-биле сонуургап кирип көрдүвүс. Кайгамчык өңгүр, чырык, каас, улуг хүрээлерге ажы-төлүн эдерткен өг-бүлелер кээп, чула кыпсып, тейлеп турар чораан. Хензиг 4-5 харлыг чаш уруг безин тейлеп, сымаранып, бурган-биле чугаалажып, харылзажып турарын көргөш, бо чаш төл оон чүнү дилеп, чүнү чугаалажып турар ирги деп алаң кайгаан мен. Бистер ынчан чүдүп, тейлеп деп чүве билер эвес бис. Партия, комсомол сыр дедир кижизидип турган болгай.

Ол чоруп турумда, кара өске сөөк кижилер боорумга сонуургап, таныжып, чугаалажыксаар кижилер-ле хөй. Тыва кижилер мен дээримге, чогум чүү кижил дээрзин орта-ла билип шыдавастар, ынчан чүдүлгөнер кандыгыл деп сонуургаарлар. Ак сеткилдим-биле (школага, институтка өөредип турганы ышкаш) чүдүлгө чок бис дептеринин кырынга келгеш, төөгүвүстү бодап келгеш, сарыг шажын (буддизм) чүдүлгелиг бис деп харылаарымга, дыка сонуургаарлар. Ол база төөгүнүн чүдүлгези деп номчаан мен дээр кижилер безин бар. Ортаа Азия, Кавказ дээш, кайыын-даа келген кижилер шажын-чүдүлгезин дыка сагыр, аңаа чоргаарланыр, аңаа хамаарыштыр дыка хөйүнү чугаалаарга, мен чүдүлгевиске хамаарыштыр орта-ла чүве билбемден дыка ыядып турганымын сактыр-дыр мен.

Бөгүн бистиң Тыва үе-төөгүден сагып, сүзүктөп чораан шажын-чүдүлгезин диргизип, сарыг шажынның өөредин сагып, сайзырадып эгелээни өөрүнүг, чүге дизе, ооң өөредин буянның чүдүлгө бүргээн

дизе частырыг болбас.

Төөгүнүн кичээндирин, дуржулгазы дег башкы турбас. Шажын-чүдүлгө чок сагыш-сеткил хоозуралына алзып чораан тывалар частырын эдеринче күжүн мөөңнөп эгелээн. Бистиң чаш ажы-төлүвүс база бөгүн бурганга тейлеп билер. Бак чаңнап, багай чорук кылып, чурум үрээр болза, бурган килеңней бээр дээрзин медереп билер апарган. Тыва чуртувустун езулуг арны болур хүрээни туттунуп эгелээн. Тываның Камбы-Ламазының дүжүлгезинге А. Ш. Хертектиң саадаанынын улуг байырлалы чоокта чаа эрти. Аңаа кайы хире хөй чон чыгып, байырлаан ийик!

Аганак Хертекти эң-не баштай өскелер-биле бир дөмей, телевизордан көрүп, танып алдым. Кижинин мөзү-бүдүжү чугаа-домаандан, бодун алдынын чоруурундан-на билдине бээр боор чүве. Ону дыңнап ора, чугаа-домааның дорт, чарт, аянныг, дыңнаксанын эскердим. Ол хире чалыы тыва оолдарывыстың аразында холумак чокка, арыг, чараш чугаалаар, чечен-мерген сөс-домактыглары ховар болдур эвеспе. Чугаазының аянын дыңнап ора, Бай-Тайга чурттуг боор деп бодааным шын болду. Чаңгыс чер-чурттуум, хүндүлүг Камбы-Лама-биле ужуражып, чугаалажыр аас-кежиктиг болдум. Аравыста болган чугааны ам силерге сонуургадып көрейин, эргим номчукчу.

(Уланчызы 2-ги арында).

● Дээди Хуралдың сески сессиязы

5,5 млрд. рубль херек

Эрткен неделяда Дээди Хуралдың (парламентинин) сески сессиязының алдыгы хуралы болган. Аңаа чамдык хоойлулар төлевилелдеринин чаа сөзүглөдөрин сайгарып чугаалашкан болгаш өске-даа айтырыгларны көргөн.

"ТР-ниң чоңуңуң Улуг Хуралының (сездизинин) дугайында" хоойлу төлевилелиниң чаа сөзүглелин депутаттар чүүд айы-биле сайгаргаш, түңшелинде оңу төлевилел дивейн, а концепция (кол уг-ши) деп адаан. Чүге дизе Улуг Хуралдың (сездизинин) талазы-биле тускай комиссия тургустунган болгаш ооң дугайында бүгү-ле айтырыгларны аңаа кээп дугуржур. Президентинин, Дээди болгаш Улуг Хуралдарның 3-3 кижилер киржикчилер ол комиссияныга тала бүрүзү Улуг Хуралга хамаарыштыр болуңуңуң коруңуңуңуң кирир.

Улуг Хурал ышкаш мындыг онзагай орган Тывада өске черлерде чок болганда, айтырыглар черле тургустунуп келбес аргажок. Чамдык депутаттарның сапалдарындан алырга, баштай-ла Улуг

Хурал деп орган херек бе, азы херек-чок бе деп айтырыгны бүгү чоңуңуң референдумуна шийтпирлээш, кандыг харыы алдынар болдур, ол езуугаар хоойлу-дүрүмүңуң сайгарар апар, ам дээрзинде ыңдыг сайгарылгаларның ажыы чок деп турар.

Дээди Хуралдың Даргазы К.А. Бичелдейниң сапалы-биле ук төлевилелди концепция деп адаан болгаш Улуг Хурал дугайында 3 талазыг комиссияга Дээди Хуралдың кирир документизи ол болуруп сессияга шийтпирлээш.

Депутаттарның сапалы-биле, Улуг Хурал (сезд) ийги чыыштан эгелеп, составына ТР-ниң Президентизи, парламентиңиң депутаттары, ДХ-ниң чоп-шээржилгези-биле томуйлаткан Ча-зак кежигүннери, толээкчилеринин тус

чер хуралдарының даргалары база чагырыкчылар кирип турар 87 кижилер-биле кирип турар. А ниитизи-биле Улуг Хуралдың чогум кандыг болуру үстүнде адаан комиссияның шийтпиринден хамааржыр дээрзин база катап чугаалап каалы.

1998 чылдың февраль 8-те болур соңгулдаларының акшаландырышкычының дугайында айтырыгы сессияга чугаалашкан. Ынчан чүгле Дээди Хуралдың депутаттары эвес, а тус чер чагыргаларының даргалары база толээкчилеринин тус чер хуралдарының депутаттары база соңгуур. Ынчан кээрге, соңгулдаларга чарыгдалдар эвээш эвес болуру билдингир: ниитизи-биле аңаа 5 млрд. 534 млн. рубль негеттинин турар. ТР-ниң Топ соңгулда комиссиязы чарыгдал төлевилелин кирир. Ол талазы-биле Дээди Хурал доктаал хүлээп алган.

Уругларга дузаламчы акша төлөгезинин дугайында ТР-ниң сап сайы-дының оралакчызы В.Х. Иргитти сессияга дыңнаан. Дузаламчы акша колдуунда алдындай турарын ада-илер эки билер. Чылдагааны—акша-төгеректиң чедиш-пези. Оралакчы сайттың чугаазы-биле алырга, пособие дээш акшаны Москвадан тускайлап чорутпайн турар. Ниитизи-биле каш акша мооң келирге, ынаар-мынаар "чирик дуглап" октап турда-ла, уругларга четпейн баар хевирлиг. Бо айтырыгга катап эглин келирин депутаттар шийтпирлээш.

Сессияның түңшелинде ДХ-ниң Даргазының оралакчызы Д.И. Кольчиковтук 1998 чылдың бюджет камгалашкычының талазы-биле Күрүне Думазынга чоруткан ажылың депутаттар дыңнаан.

Бистиң корр.

Албан езузунуң медээлери

Президент АКШ баар

ТР-ниң Чазааның чөпшээрели-биле ТР-ниң Президентизи — Тыва Республиканың Баштыны Ш.Д.Ооржак ажыл-херек айылыг АКШ-ка чедип, "Өг-бүле тайбың болгаш прогресс дээш" деп бо чылдың ноябрь 26-30 хүннерде болур бүдүн делегей конгрессинге киржир.

9 айларда күүселде

ТР-ниң Чазаа "Тыва Республиканың 1997 чылда бюджетинин дугайында" Хоойлуңуң бо чылдың 9 айларда күүселдизин өөренип көргөш, ТР-ниң Дээди Хуралына (парламентиңинге) сайгарып коору-биле чоргузар деп доктаалды хүлээп алган. Дээди Хуралче бо айтырыг талазы-биле ТР-ниң Чазааның толээкчилери кылдыр ТР-ниң саң-хоо сайы-дының бирги оралакчызы М.К. Нурсат томуйлаткан.

ТР-ниң Дээди Хуралы М.К. Нурсаттың ажыл-чорудулгазын кичээнгейге ап, республика бюджетинин 9 айларда күүселдизинин дугайында доктаалды хүлээп алган.

Дузаламчы акша

Бо чылдың ноябрь 15-те болган ТР-ниң Чазааның чо-вүдел хуралына амьдыралы кошкак хандырылгалыг кижилерге одаар ыяш, хомур-даш садып, чедирип алырынга дузаламчы акша үндүрүп бээринин чурумун сайгарып көргөш, тускай комиссияны тургускан.

Социал чингелделер ап турар кижилеринин саңып, транспорт чарыгдалдары, кожууп, республика бюджеттеринин чарыгдалдары, дузаламчы-ның хевирин (акша азы одаар

чүүл) тодарадып сапаарын яамыларга тус-тузунда даас-кан. Одаар хомур-даштың чаа өртөөп тургузарың дүргедеди-ри, Чадаана хомур-дажының шынарып хынаары база-ла ол комиссияның ажылы.

Комбинат хуужутунар

"Тыва даг дүгү" комбинаттың экономиктиг байдалын барым-даалааш, оңу хуужударына белеткээр ажыл чорудары-биле комиссияны тургузар ай-тышыкшы ТР-ниң Чазаа хү-лээп алган.

1997 чылдың декабрь 15-ке чедир комбинаттың өңчүзүңүң өңчөлалып, ортек-үпезин са-наар, "Тыва даг-дүгүңге" тус-кайлап хуужудулга төлөви-лелин тургузар ажилдарың ко-миссияга дааскан.

Энергия камналгазы

"Энергия камналгазының дугайында" ТР-ниң Хоойлу-зунуң төлөвилелин ТР-ниң Дээди Хуралына (парламенти-зинге) сайгарып коору-биле кирирениң дугайында ТР-ниң Чазааның доктаалына ат салдынган.

Энергия бээр курлавырлар-ны бүдүрүкчүлүг ажылгаары, чаартынып турар энергия берикчилерин — хүн чырып, хат күжүн, суг агымын болгаш шийлелгелиг (альтернативтиг) биологтуг хей (биогаз), болбаазыраткан биомасса дээш ышкаш чүдүлгө ажылгалы экономиктиг беримчелиг, бойдус хүрээлелиңге хора чок болур. Хоойлуңуң төлөвиле-линде республиканың энергия бүдүрүкчүлериң үндөш эде тургузуушкуну кордүңгөн.

Интервьюнун уланчызы

СҮЗҮКТҮГҮ ЧОНУВУС АЧЫЗЫНДА...

(Төпчүзү. Эгези 1-ги арында)

— Аганак Щорсович, Камбы-Ламаның хүндүлүгү дүжүлгезинге чоокта чаа саадаан болгай силер, ажыл-чорудулгачар кандыг эгелесип тур ирги?

— Ажыл болур-чогуур шаа-биле чоруп тур. Бо хунерде устав, бүрүткелге хамаарыштыр ажылдар доостур тур. Хоорай иштинге хүрээ тудар чер айтырын шийтпирлээри-биле чугаа-лажышкыннарны кылып тур бис. Үениң негелдезин езугаар сарыг шажын чүдүкчүлериниң, лама башкыларның болгаш Кызыл хоорай интеллигенцияның дилээбиле база Президентивис Ш. Д. Ооржактың ол дилегини деткээнин барымдаалап, хүрээни төпке, эптиг черге тудар шийтпир хүлээп алдынган. Ол-ла бүгүге хамаарыштыр хоорай чагырганың даргазы З. Н. Сатче дилег чагаа чоруттувус. Бистиң дилээвиске хамаарыштыр болур-чогуур хемчеглерни ап, тускай комиссияны тургузуп турар. Оон аңгыда Тываның Камбы-Ламаның эргелелиниң хөлезилеп алганы эргелел бажынын септеп, ону дериг-херексел-биле четчелеп эгеледивис. Чүү-даа чок, куруг черге ажыл эгелээри берге болбас арга чок, ынчалза-даа сүзүктүг чонувустун ачызында Интернациональна кудумчусунда 9 дугаар бажынын ийги каздын ачылап алыр аргалыг болдувус. Кожууннарда сарыг шажын ийитилелдери-биле кады ажылдажылганың дугуржулгаларын кылып, ужуражылгаларны эрттирип тур бис. Бай-Тайганың Тээлиге, Кызыл-Дагга ындыг ужуражылгалар болду. Кожууннарже үнүүшкүннерни уламчылар бис. Өске-даа үүрмек ажылдарымыс хөй.

— Хууда чурттаар орансава талазы-биле байдалыңар кандыгы?

— Бо-ла ажылдап оран бажынывста хонуп-дүжүп турар бис. Ынчалза-даа удуртукчу кижиге черле аңгы булуң херек апар-дыр. Эң-не берге чүүл — автомашина айтыры. Хоорай иштинге чорук-херектер кылырында-даа, кожууннарже үнүүшкүннер кылырында-даа чадаг улуска дыка берге. Ынчангаш машина-техниканы чоокку үеде тып алыры-биле хемчеглерни ап чорудуп тур бис. ТР-ниң Камбы-Ламаның эргелелинде 6 кижилер бар. Ачы-буян чоруундан кирген акша-биле ажылдап, амыдырап турар бис. Үениң байдалын билип, акша-төгери деп хөй артык сөс үндүрбейн турар бис. Кирген акша-төгерики чөптүү-биле ажылдарын кызыдып тур бис.

Октябрь 21-де кирген акша-төгерики ырактан чалап алган аалчыларымыстың оруунун, лекция номчаан залдарының хөлезинге кириген. Бай-Тайга кожуунга ужуражылга үезинде 15 млн. рубльди азаан, ол акша шилчилге-биле келир. Хөлезилеп алган бажынымыс өртээ, чырык, чылыг дээш, төлээр чүүлдеривис-ле хөй. Саң-хөө талазы-биле байдалымыс дыка түрэнги.

— Мооң мурунда чер-черлерде сарыг шажын ийитилелдери ачы-буян чоруундан кирген акша-төгерики кайнаар, чечени

ажылгааны билдинмейн баар таварылгалар турган. Аңаа хамаарыштыр таңтыг документация, отчет-учет кылдынмайн турганында кымдап-даа негелде кылып айы тывылбайн, буруулук кижиниң ужу-бажы билдинмейн баар боор чораан. Силерниң эргелелиң саң-хөө айтырымы канчаар шийтпирлестиниң турары?

— Устав езугаар тургузукчу шуулганга-ла саң-хөө айтырын харыылаар, ону хайгаараар тускай комиссияны соңгуп каан.

— Индияже өөредип чорудар оолдар шийттинген ирги бе?

— Анаа хамаарыштыр ажылдарны эргелел ам чорудар.

— Шажын оруунче өге бажынар кажан эгелээнил, башкы?

— Мени улус чоннуң танывазы-ла чөп. Шажынга хамаарыштыр безин алырга, чаа кижидир мен. Сарыг шажынның өөредин эгидип ап болур апарган үеден бээр ажылдап келген лама башкыларга деңнээрге, шынап-ла, билдинмес кижиле болгай мен.

1994 чылда Тээли ортумак школазын доостум. Кайнаар өөренип кирер дугайында тодаргай шийтпир чок турдум. Ол-бо өөредилге черлеринче шенеп, шылгалда-даа тудуп көрбөөн мен. Шажын-чүдүлгеге-даа сонургалым улуг эвес чораан. Үе-чергем оолдар ышкаш, олар-биле чаңгыс агымга чоруп турган кижидир мен. Амыдыралдың утказынга хамаарыштыр айтырылганы бодумга тургузуп, элээн боданып, сарыг шажынның өөрединиң дугайында билип алыры-биле ол чарыкта Түптен Чойхорлинг хүрээзинге чеде берген мен. Ол 1995 чыл. Башкылар-биле сүмележиримге өөренирин чөпшээрээн. Ынчалдыр бот-өөредилге хевирлиг өөренип эгеледим. Кажан төвүт башкылар чедип келири билек-ле, кады ажылдап, чурттаар, оларның чанынга турар кижилер херек апарга мени деп сүмеле келген. Ынчалдыр дузалакчылай бердим. Дүн-хүн чок олар-биле чоруп, өөренип, аралажып келдим. Ийи чыл дургузунда сарыг шажын өөредин сайгарып, арга-дуржулга чыып, төвүт дылды өөреним. Ийи чыл дээрге, бир талазында, дыка эвээш үедир, ынчалза-даа сонургалдыг, кызымак өөренир болза, түңнели чедишкениң болур.

— Камбы-Лама болур мен деп дүжөвейн-даа чордуңар-ла ыйнаан?

— Ийе. Камбы-Ламага соңгудар күзел, бодал, сорулга-даа меңээ турбаан, келир чылдан бээр өөренип чоруур сорулгалыг турдум. Ол сорулгам бо ажыл дээш ара кандынганы ол-дур. Тургузукчу шуулганга ады кирген 6 кандидаттарны аразындан мени дээш бадылааннарны саны хөй болган чүве-дир. Ол хуралга мен орбаан мен. Чон соңгаан соонда, ойталаар арга бар эвес, оварымчалыг хүлээп алдым. Бодум таламдан ол хүндүлүг хүлээлгени арыг, шын күсөдип, бүгү күш-деңгелимни үндүрер мен. Менден өске-даа кижини соңгуп каан болза, дөмей-ле оон удуртулгазы-биле ажылдаар турган мен.

— Тываның удуртукчуларындан кымнар-биле чоок, таныш силер?

— Хууда кым-биле-даа

чоок, таныш эвес мен. Ажыл-херекчи езу-биле Президент Ш. Д. Ооржак болгаш Дээди Хуралдың даргазы К. А. Бичелдей олар-биле эргелелиң ажылдакчылары ужураштымыс. Сарыг шажынга боттарының хамаарылгазын, бодалдарын илереттилер. Кандыг деткимче көргүзүп турарын база таныштырдылар. Арга-сүмө солчуп, демнежип тургаш, чоннуң чагаай чоруу дээш ажылдарын дугуруштувус.

— Камбы-Лама кижилер ышкаш, сагыш-сеткилди кижиле болганда, чонуг, эш-тиг-өөрүлгө-ле ыйнаан. Чоок кижилеридерниң, эш-өөрүлгө-тиг хамаарылгазы өскерли бээр-дир бе азы кандыгы, Аганак Щорсович?

— Ада-иемге, төрөлдеримге, эш-өөрүмге-даа мээң таламдан хамаарылгам биез хевээр арткан. Албан-дужаал, эрге-чагырга чеже-даа өскерилзе, кижиле боду кая өскерилер. А оларны меңээ хамаарылгазы улуг дыка онзагай эвес. Ынчалза-даа ада-ием биези оглу ышкаш көрбөс, көнгүс өске улус ышкаш, чугаалажыры-даа бир аңгы. Бир талазында, оглунуң адын, ажыл-херээн хүндүлөп көөрү ол боор, ийи талазында, кижиниң ада-иези эң эргим, төрөөн кижилери ышкаш. Эш-өөр база хүндүлөөн сеткил-биле-ле боор, биез дег эвес боор чорду. Тээлиге чаңгыс классчыларым, башкыларым-биле ужураштым. Дүвүрөөн сеткилин илередип, оварымчалыг болурун чагып турду. Доктар болдуруп, удур, бүдүү үүлгедир, кандыг сагыштыг кижилер турбас дээр, ажылдың харысалгазы дыка улуг болгай деп чагыр чорду. Ынчалза-даа төвүт башкыларым, эргелелде ажылдакчыларым — даянгымыс. Сарыг шажынның өөредин сайзырадыр талазы-биле бисте угаанныг улус бар-ла ыйнаан харын, ынчалза-даа оларны үүле-салым сарыг шажын-биле доңнаштырбаан. Үүле-салым бистерни доңнаштырган. Дазылынга чедир узуткаттынган сарыг шажын өөредин тургузары берге болбас арга чок. Чагырлар кылып, багай талаларын көргүзүп турганнар-даа мурунда тургулаан, ынчангаш Тыва-выска сарыг шажын күштүг сайзыралды ап чадап келген. Бистер ол чагырларны катап-тапавас дээш ажылдаар ужуруг бис. Россияны өске девискээрлеринде ышкаш (чижээлээрге, Бурятия, Калмыкия) коммунисттик партияның үезинде безин шажын-чүдүлгезин камгалап арттырып алган турган болза аңгы херек. Ук черлерде байдал шажын-чүдүлгениң хөгжүүрүнге таарымчалыг болганындан ол элээн бурунгаарлай берген. Турар географтыг туружунуң талазы-биле база дыка эптиг черде. Ынчалза-даа Тыва-выска сарыг шажынның өөредин үениң негелдезинге дүүштүр сайзырадыр удурлук бис. Бөгүнде, кандыг-чүү-даа болза, ол ажылды бистер сайзырадыр апар бис, соонда харын, дээди эртемниг ламалар уламчылар ужуруг.

— Силер хире 20 харлыг оолдар кайы-бир кыс дээш, сагыш, чүрээ аараан, ынакшаан чоруур болгай...

— (Каттырбышаан). Үе-чергем-биле чаңгыс агымга чоруп турган мен деп чугааладым. Сонургалдарым-даа дөмей. Тенектенгенде тенектенип-даа халчыл турдувус. Оолдар тутчу-даа бээр ышкажыгай. Өөредилгевис чогуу черле салбас турдувус. Айтырыңарга ак сеткилдим-биле харылаар дээримге-даа, шынап-ла, "таныш" чок турган кижидир мен ийин. Ам-даа бот мен. Сарыг шажынның хоойлузунда лама кижилер тутпас чүве болгай.

— Силер ам-даа чаш назыныг кижидир силер. Элекке далаан шийтпир хүлээп анкан эвес силер бе, ынакшаан берзиңерзе канчаар силер?

— Лама болуру-болбазы кижиниң хууда херээ-дир, ону кым-даа албадавас. Карачал чораан үемде чагырларга, азышкыннарга таварышкылаан мен. Амыдыралымны сарыг шажын өөредин-биле холбай бергеш, ол чагырлардан чайлаар арга-шинектиг апардым. Ынчангаш сарыг шажын өөредин, лама кижиниң амыдыралын шилип алганымга хомудавас мен.

— Оода кино, концерт көрүп, танцы, дискотека баар-дыр силер бе, ажылдан хостуг үенерде аан?

— Концерт оюнунче артистер чалаар болза, оларны хүндүлөп баар апар. Ынчалза-даа кино, танцы дээрге лама-ларга шуут таарышпас чүүлдер-дир. Ынаар барбас. Хостуг үемде чоок кижилерим, төрөлдеримге чедерин бо-даар-дыр мен. 1995 чылдан бээр ада-ием-биле безин аргыжар чай чок болдум. Колдуунда бүгү үемни ажалга, төвүт башкылар-биле эрттирер-дир мен.

— Өг-бүле тутпас деп сарыг шажынның хоойлузу үениң айы-биле өскерлип турар эвеске, башкы?

— Лама кижилер Будда Шакьямуниин корум-чурум сагылганын (Дулваа), тодаргай чурумун кандыг-даа үеде ыяк сагыр ужуруг. Сагылдар элээн каш чадалыг. Кенин сагылын четтиргенер беш кезектен тургустунган чүүлдү шыңгыс сагыр: амылыг амытан тыны үспес, оор-сук кылбас, хоп-меге таратпас, эзиртир суксун ишпес, өг-бүлениңе шыңгыс болур (самыргай чорук кылбас). Гецул сагыл 36 кезектен тургустунган. Ону хүлээп алган кижиле лама болур. Ол өг-бүле тудуп болбас. Самыргай сеткил-биле кыс кижиниң холунга безин дээп болбас. Кандыг кижини лама кижиле дээр дээрге гецул болгаш хелин сагылдарны ары-биле сагып чоруур кижини ынча дээр. Шак бо ийи сагылдарны хүлээп алган лама кижиле өг-бүле тудуп болбас, кезээде лама хептиг чоруур ужуруг. Дээди чада—хелин сагылы 253 кезектен тургустунган. Бистинде бөгүн хелин сагылдыг тыва лама чок. Тывада ийи-бир хире ламаны гецул сагылгалыг деп болур. Шупту ламаларымыс кенен сагылгалыг. Беш сагыл сагып чоруур кижилер. Кенин сагылга дээр-ге-ле, дээди сагылдарже эжик-биле дөмей. Төвүт чуртунда 6 млн. кижиниң 70-80 хуузу кенин сагылгалыг. Ындыг сагылдыг кижилер хөй болган тудум-на кем-херек үүлгедир кижилер эвээжээр, арагалаар, багай чорук кылып кижилер эвээш болур. Мен бодум база кенен сагылгалыг мен.

— Төвүт дылга чугаалаарыңарны, очулдуларыңарны бүгү чон магадаан, ону канча өөренип алганыңар?

— Төвүт лама башкыларым

Геше Лопсан Түптен база Геше Дапа Гьяцо оларның ачызы-дыр. (Геше дээрге, сарыг шажын өөрединиң доктор чадазы). Дүн-хүн чок өөредип, аралажып кээрге, менден өске-даа кижиле болза, өөренип аптар турду-ла ыйнаан деп бодаар-дыр мен. Төвүт дылдың чугаа жанрын (кара чугаа) меңээ колдады өөреткенер. Үжүк-бижикти, ном-судурну, философияны база. Арыг чугаалаар деп билер болза, шыңга дүүшпес апар. Деңзигүр тургузуптар кижиле чок болганындан ындыг боор. Төвүттүн чугаалажыры дылы-биле классиктиг дылы дүгүс аңгы. Классиктиг дылда сарыг шажынның философиясы, судурлар бижиттинген. Бистиң тыва лама-башкыларымыстың, эртемденеривистинг чамдыктары төвүт дылдың классиктиг дылын элээн билер боор турар. А чугаа жанрын азы төвүт дылга анаа чугаалаар деп билбес. Төвүт дыл биле ва дылда нийтилешкек, дөмей сөстөр колдуунда шажын терминнери болгаш кижилер аттары болуп турар.

— Бир эвес хүндүлүг Камбы-Ламаның "Шын" солунуң номчукулдарыңа чугаалаксаң турар күзел, бодалдарың бар болза...

— Ийе, бар. Камбы-Ламаның дүжүлгеге саадаан езулал байырлалын эрттирер, дузалашкан бүгү кижилерге өөрүп четтиргенивисти илередип, йөрээп чор бис. Анаа чедип келгени безин деткимче-дир деп билип турар бис.

Тыва чон шаандан тура чер-чурттуг, дылдыг, онзагай культуралыг, шажын-чүдүлгелиг төрөл бөлүк болуп, буйдуштуң хоойлуларын үревейн, кады демниг чурттап чораан. Бөгүнде шак ол эртинелерни улам быжыктырып, кадагалап арттырар дээш кижилер бүрүзү тодаргай үлүг-хуузун кириерин хүлээнири чугула. Амыдыралымысты боттарымыс ушкарып-башкарып, бут кырынга тургузар ужуруг бис. Бир эвес арагага алызып, кем-херек үүлгедип, самыргай чорукка алзыр болзувусса, чер-чуртувустун ээлери тыва кижилер эвес, а көнгүс өске кижилер апар бис. Сарыг шажынның өөрединде амыдыралдың аас-кежиктиг азы хилинчектиг болурун кым-даа чаявайн турар, ону бодурус чаяап турар бис дээн. Сарыг шажында "үүле" деп хоойлу бар. Бо хоойлу езугаар бүгү-ле чүүлдер бот-бодундан хамаарылгалыг, сырый харылзаалыг. Келир үеде эки чурттаар деп бодаар болза, оң барымдазын бөгүн тургузар херек. Бөгүнде багай амыдыралымыстың чылдагааны эрткен чылдарда ындыг барымдаа тургузуп шыдаванывыста. Силер бүгү тыва чондан дилээрим болза, амыдырал чеже-даа бергедеп, нарыдаза, бодунарның үндезин шажын-чүдүлгенини, дылыңарны, омак-сөөгүнерни карак огу дег камнап, камгалаарын дилээр-дир мен.

— Тайылбырлыг солун чугааңар дээш, чагаай күзөшкениңер дээш четтиривис, хүндүлүг башкымыс Камбы-Лама.

Светлана БАЛЧЫР интервьюну алган.

"КЫМ СЕН МЕНЭЭ, СҮБЕДЕЙ-МААДЫР?"

I. Авторнуң тывызы

1. ЧОГААЛДЫҢ УРАН ДҮЛГҮҮРҮ

Тываның В. Көк-оол тыг хөгжүм-шини театрының коллективи бо чылын солун шенелделерин уламчылавышаан. Рынок экономиказының дошкун негелделери чеже-даа кызгадап, чүгле чаңгыс азы ийи артистиң театрынче арга-чадарда шилчиринче чыгап турза-даа, театр барык бүдүн труппаны кириштириптер шиини салып шыдапкан.

Эдуард Мижиттин "Кым сен, Сүбедей-Маадыр?" деп шиизин режиссер Алексей Ооржактын тургусканы-биле артистер дөрт удаа ойнап күсеткен: эрткен театр сезонун хаарда (премьеры), чаа сезонну ажыдарда, түрк улустар конгресинге база ол ышкаш ноябрь 7-де.

"Кым сен, Сүбедей-Маадыр?" деп авторнуң чогаалын адаанында ужур-ла бар. Төөгүге Кым сен, Сүбедей-Маадыр? Тыва чонга, моол чонга, өске чоннарга кым сен? Бодун үжилеринге, бодунга кым сен? Амгы болгаш келир салгалдарга кым сен? Бо айтырылганы көрүкчү кижигүрүзү эгезинден тура салып, оларга харыны тыварынга шииниң ады уран дүлгүүр ышкаш дузалаар.

Чогаалчы-даа, режиссер-даа, чурукчу-даа, артистер-даа бо айтырылганы харыны бодуну-биле тып, сценага "чурттап эртип", биске дамчыдарын оралдашкан. А көрүкчү бүрүзү шииден аңгы-аңгы бодунун Сүбедей-Маадырларын үндүрүп алган база чадавас.

Сүбедей-Маадыр менээ кым болганыл?

2. ЖАНРНЫҢ ОНЗАГАЙЫ

Мооң мурнунда тыва сценага төөгү темазынга элээн хөй солун шиилер салдынганын көрүкчү утпаан боор: В.Көк-оол "Самбажык", С. Пюрбю "Кызыл үер", Ч. Ондар "Ханныг истер", К.Кудажы, Х. Ширин-оол "Буян адашкылар"... "Кым сен, Сүбедей-Маадыр?" деп шиитыва драматургияда бир-ле дугаар төөгүлүг драма-эссе жанрынга бижиттинген чогаал болур.

Төөгүлүг драма-эссе жанры дээрге, авторнуң кандыг-бир төөгүлүг болушкунну тус кижигүрүндан бодунуң билип ту-

рары-биле чогаадып көргүзери болур. Төөгүлүг болушкунну көргүзүп тура, автор ону ыяап-ла төөгүге болган олчаан, үзе тодараттынган, чаңгыс-ла шын ол кылдыр көргүзериңче семейин турар дээрзи билдингир. Ынчангаш жанр шилелгези мында улуг рольду ойнаан. Э. Мижиттин драма-эссезиниң онзагай талазы болза, авторнуң туружунуң дидим хостуунда, сюжеттин хөй талалыг делгеминде, шииниң идеязында философчу утка колдап турарында кылдыр менээ билдинди.

Төөгүнүн эчис шыны-биле уран-чечен чогаадыгның хуулаазынын оюнунуң көрүкчүгө бүзүрениң, сонуурганчыг кылдыр чедери чогаадык-

дыржыдары, хөөредери (эйфория!) ийи удурланышкак хамаарылганың кайызы-даа хөлүн чазып турар деп эртемденнер санап турар. Амгы үеде ийи удурланышкак хамаарылга, "шак чайгаажының хоойлузу" ("закон маятника") ышкаш, чоорту дескилежип, ийи таладан бодамчалыг көрүш бооп, төөгүнүн шынынче чоокшулап барчыдар...

Э. Мижит чогаалынга бо төөгүлүг болушкунга ындыг бодамчалыг, дески хамаарылганы ийи философияның, ийи идеалдың (дээди күзел) аразында нарын демиселин дамчыштыр көргүзериң оралдашкан.

Шииде Чингис-хаанның идеалы-бүдүн делегейге

идеяын тургузуп турар. Шииде ураанхайлар биле моолдар бот-боттарынга долузу-биле бүзүрешпес— мында база бүдүү билдинер чөрүлдээ бар.

"Билиг эжи алдар эжинге мен чагыртым" деп эртебурунгу түрк бижик тураскаалдарындан алган бо сөстөр ийи белен эптешпес философияны (а олар денешкенде—улуг күш!) чиге дамчыдып турар. Ону ҮШ векте чурттап чораан эртебурунгу түрк эл-күрүнүн паганы Билге-каганның улуг эртемниг шериг чөвүлекчизи Тонйукук боду-биле паганының аразында хамаарылгазын илередип, даш көжээде сиил-бип мөңгөжиткен. Билге-каган сүмечизи Тонйукук-

чорза-даа, бодунуң кадыгдошкун үезиниң кинчизин эдилээн туткуну, алдарның мурнунда билигни чепсек кылган чонунуң болчукчузу, камгалакчызы маадыр кылдыр көстүр. Ооң иштики драманы шииде улуг черни ээлеп турар.

"Мээң салымым аскынаан аът ышкаш"... Сүбедей дайынзырак эвес, аңчы-менчи ураанхай аймак чондан, дарган уктуг аалдан үнген (шииде ол аал баштай тайбың иштиң чепсээ дөжү-андазын кылып, оон дайынның албаралы-биле дайынчааның чепсээ хылыш-бижек кылып турар). Ооң сагыш-сеткилинде демиселди адазы Джарчыуудайның, акызы Челмейниң, оолдары Уранкай, Көкөчу оларның аразында харылзаалардан билип алыр бис. Бо сюжеттиг шугум шииниң кол идеяын ажыдарынга улуг рольду ойнап турар.

Үстүнде ийи философия тыва кижиниң аажы-чаңында бир тускайлаң илереттинген—бир талазындан, чоргаар, турамык чаң ("тенек тыва", "хөөрем тыва" дээри ышкаш), өске талазындан, кээргээчел, биче сеткил. Сүбедейниң аажы-чаңында бо талалар оон дайынга хайыра чок хамаарылгазын, хандыр бодаар, ырак көөр угаанын, төрөөн чонунга бердинген сеткилин дамчыштыр илерээр.

Шииде Сүбедейниң туружундан дайынзырак философияны "агартып" турар бодап—дошкун, берге үе, күчүлүг кожалар, эвээш чон. Сүбедейниң бодун дайынның долуунга берипкеш, чедип алган соругдалы—биче буурай тыва чон үениң тевиинге, дайын-чааның шуурган-хадынга эстип чиде бербөөн, ол-ла девискээринде бөгүнге чедир чурттап чорууру-дур деп чүвени амгы үениң көрүкчүзү бодаар.

Дайын-чаа, эрге-дужаал, алдар-ат мөңгө эвес, кеди чок, а амыр-тайбың чуртталга, бүрүн чон, эртем-билиг—олардан бедик, мөңгө ыдыктар-дыр деп кол идеяны автор Сүбедейниң омур-хевириң дамчыштыр көргүзериң чедип алган. Ынчангаш, Сүбедей тываларның мерген угааның болчукчузу, күчүлүг камгалакчызы, чоргаарланыр маадыры, национал идеалы бооп болур-дур.

(Уланчылыг).

Зоя Самдан.

Гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң чогаал секторунуң башкарыкчы эртем ажылдакчызы, филология эртемнериниң кандидаты.

чы коллективтиң мергежилинден хамааржыр.

3. ИЙИ ФИЛОСОФИЯНЫҢ ЧӨРҮЛДЭЭЗИ

Чогаалдың кол идеязы (а шии чогаалыңа кол идеяны чөрүлдээ дамчыштыр көргүзери) мөңгө темаларга хамааржыр: дайын болгаш тайбың, эрге-дужаал болгаш чон, алдар болгаш билиг. Чингис-хаан деп кымыл? Сүбедей деп кымыл? Оларның аразында хамаарылгазы кандыгыл? Эжелекчилер бе азы камгалакчылар бе? Өскээр чугаалаарга, ийи философияның чөрүлдээзи-дир.

Чингис-хаанның дүжүлгезинге бистиң үениң кижилериниң хамаарылгазы чаңгыс аай турбаан. Тоталитарлыг система үезинде Чингис-хаанның чазый-дерзии эжелекчи деп чаңгыс-талалаар хамаарылга колдап, ук теманы уран чүүлге өскээр көргүзери колдуунда хоруглуг турган. Сөөлгү чаартылгалар чылдарында, ылаңгыя Моолга, өске чаңгыс-талалаашкын база нептерээн турган.

Чингис-хаанның омур-хевириң хөлүн эрттир маа-

чаңгыс-ла тергиидекчи баштыңчы турар болза, аймак чоннар аразында дайылдашпастай бээр, ынчангаш дөгерезин эжелээр.

Челмейниң идеалы (М. Гандиниң, Д. Нерунуң, Л. Толстойнуң— бүгү буддизмде ышкаш)—кемниг херекке күш-биле удурланмас, азы караны ак-биле харыылаар. Күш дөгээшкининден чүгле төңчү чок дайын-чаа үнер. Бо философия кижигүрүзү төрөлгетениниң бүгү төөгүзүнде хөй талалакчылыг, күштүг хевээр артпышаан турда-ла, дайыннар төнмейн турары коргунчуг. Чүгле чепсектиң хевири өскерлип, болбаазырап орап: хылыш, часогун, боо, үгер-боо, химиктиг чепсек, ядролуг чепсек...

4. СҮБЕДЕЙНИҢ СОРУГДАЛЫ

Шииде Сүбедейниң идеалы—үстүнде ийи философияның нарын чөрүлдээзиниң аразында. Сүбедей биле Чингис-хаан даштындан көөрге, барык дөмей—кайызы-даа угаанның, кайызы-даа алдараттыг, кайызы-даа кажар, кайызы-даа каржы-дошкун, кайызы-даа эжелекчи. Ынчалза-даа оларның аразында иштики чөрүлдээ шииниң кол

биле, Чингис-хаан сүмечизи Сүбедей-биле демнешкеш, кайы хире улуг күш болганын төөгү бадыйткаан. Ынчалза-даа сүмечиниң иштики драманы үстүнде сөстөрдө илереттинген, ынчангаш чөрүлдээ чайлаш чок барын херечилээн.

Ук шииде Чингис-хаан алдар эжи болза, Сүбедей билиг эжи кылдыр чурутунган. Ураанхай уктуг, амгы тываларның өгбези болур. Чингисидтерниң шылгараңгай шериг баштыңы Сүбедей-Маадырның омур-хевириң дамчыштыр автор тыва кижиниң национал идеалын илереткен. Эвээш санныг тыва чону эстип-хайлы бербезин дээш, оон бүдүн-бүрүн тайбың чуртталгазы дээш, Чингис-хаанның идеалының долуунга Сүбедей бодунуң хуу салым-хуузун дайын чаага өргүпкен:

"Ал-бодум шылазын,

Арат төрөл чопум шылазын,

суларавазын!

Бүгү бодум човаза човазын,

Бүрүн чопум чүгас

сандаравазын!"

Ынчап кээрге, Сүбедей Чингис-хаанның эрге-дужаалының адаанга хөй-хөй чоннарның, улуг-улуг девискээрлерниң эжелекчизи бооп

"Шын" солун — телекөрүкчүлөргө

НОЯБРЬ 24		Польша).		"РОССИЯ" канал		дамчыштыр.	
БИРГИ ПРОГРАММА		19.35	Дежурный кезек.	20.00	МЕДЭЭЛЕР.	9.55	"Санта-Барбара", т с.
РНТ. БИРГИ канал		ХАМААРЫШПАС ТВ канал		20.35	"Санта-Барбара", т с.	10.45	Федерация.
6.00	ЭРТЕНГИНИҢ МЕНДИЗИ	20.00	БӨГҮН ХҮНДҮС.	21.40	Баштайгы көрүштөн ынакшыл.	11.10	Аксалар.
9.00	МЕДЭЭЛЕР	20.20	"Сезам кудумчу".	22.25	Кежээкиннн мендизи.	11.30	МЕДЭЭЛЕР.
9.15	"Салгал дамчаан бачыт", бразил сериал (1997 чыл).	20.50	"Сансет Бичиниң ынакшылы болгаш чажыттары", т с.	23.20	Үезинде.	12.00	"Колизей", 1-ги кезээ.
10.00	Хуулгаазыннар шөлү.	21.40	"Термиттерниң бүзөөлө дайыны", барымдаалыг сериал.	00.00	МЕДЭЭЛЕР.	13.00	Графоман.
11.00	"Здоровье", т ж.	22.10	Курлавыр.	00.25	Тодаргайы-биле.	13.10	Автограф.
11.30	Аялганы тып көрөм.	22.20	Криминал.	00.45-03.05	"Бичии Вера", уран-чечен фильм.	14.55	Шимчевес хөрөңги сады.
12.00	МЕДЭЭЛЕР.	22.30	"Бут бөмбүү" клуб.	УШКУ ПРОГРАММА		15.00	МЕДЭЭЛЕР.
12.10—12.50	"Кады" деп программа.	23.00	БӨГҮН КЕЖЭЭ.	ХАМААРЫШПАС ТВ канал		15.30	"ТИ-маркет" көргүзөр.
15.00	МЕДЭЭЛЕР.	23.40	Хүннүн маадыры.	10.00	БӨГҮН ЭРТЕН.	15.35	Телескоп.
15.20	"Элдептиг төөгүлөр", "Гулливерниң аян-чоруктары", м с, 1-ги сериязы.	00.00	"Киборг—полицейжи-1", фантастиктиг сериал.	13.05	"Донгун Уокер: техасчы езугаар шийткел", т с.	16.05	Россияның алдын картазы.
15.45	"Марафон -15".	02.00	БӨГҮН КЕЖЭЭ.	14.00	БӨГҮН ЭРТЕН.	16.35	Эх, оруктар.
16.05	Сылдыстар шагы.	02.45	"Доктор Куин, херээжен—эмчи", т с.	14.15	Дог-шоу.	17.05	Ук-төөгүнөр.
16.40	"Космоста полиция", фантастиктиг сериал.	03.35	МЕДЭЭЛЕР.	14.45	Ойнаар-кыстар.	17.35	"Чародей", т с.
17.05	Он алды харга чедир...	04.00	БӨГҮН ДҮН ОРТУ-ЗУНДА.	15.00	"Доктор Куин, херээжен—эмчи".	"ТЫВА" канал	
17.30	"Ужуралдарның 100 чылы", сериал.	04.25	Синемания: база-ла кино дугайында.	16.00	БӨГҮН ХҮНДҮС.	18.30	"Бодарал", Ундур сывыртканының буян кээргели.
18.00	МЕДЭЭЛЕР.	НОЯБРЬ 25		16.20	Эрги телевизор.	19.05	МЕДЭЭЛЕР.
18.20	"Салгал дамчаан бачыт", бразил сериал.	БИРГИ ПРОГРАММА		17.45	"РОССИЯ" канал	19.15	Айтырыг бар.
19.10	СОЛУН КИЖИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА ШАГЫ.	06.00	ЭРТЕНГИНИҢ МЕНДИЗИ.	18.40	Дежурный кезек.	19.35	МЕДЭЭЛЕР.
19.35	Аялганы тып көрөм.	09.00	МЕДЭЭЛЕР.	18.55	Төнчү чок аян-чорук.	19.45	Коллаж.
20.00	"Арнын чажырып алган кижиги".	09.15	"Салгал дамчаан бачыт", сериал.	19.30	Национал эрге-ажык.	"РОССИЯ" канал	
20.45	"Тамчыктыг удунар, чаштар".	10.00	"Арнын чажырып алган кижиги".	ХАМААРЫШПАС ТВ канал		20.00	МЕДЭЭЛЕР.
21.00	ҮЕ.	10.45	Каткы-хөг панорамазы.	20.00	БӨГҮН ХҮНДҮС.	20.35	"Санта-Барбара", т с.
21.40	"Полтергейст", т с.	11.20	Хуу библиотека.	20.20	"Сезам кудумчу".	21.40	Кроссворд.
22.55	"Мөңгүн шар".	11.30	Аялганы тып көрөм.	20.50	"Сансет бичиниң ынакшылы болгаш чажыттары", т с.	22.20	Кежээкиннн мендизи.
23.35	"Зази метрода", уран-чечен фильм.	12.00	МЕДЭЭЛЕР.	21.40	"Дүнеки чакылар", барымдаалыг сериал.	23.10	Дээрже чада.
01.20—01.45	МЕДЭЭЛЕР.	12.10—12.55	"Кады" деп программа.	22.10	Курлавыр.	23.45	Үезинде.
ИЙГИ ПРОГРАММА		12.50	МЕДЭЭЛЕР.	22.20	Криминал.	00.00	МЕДЭЭЛЕР.
"РОССИЯ" канал		15.00	МЕДЭЭЛЕР.	22.30	"Бут бөмбүү" клуб.	00.25	Тодаргайы-биле.
7.00	Мультфильм.	15.20	"Элдептиг төөгүлөр", "Гулливерниң аян-чоруктары", 2-ги сериязы.	23.00	БӨГҮН КЕЖЭЭ.	00.40	—01.35 Дириг коллекция.
7.20	Акша кылыр чер.	15.45	Кварьете.	23.40	Хүннүн маадыры.	УШКУ ПРОГРАММА	
7.30	Дежурный кезек.	16.40	"Космоста полиция", фантастиктиг сериал.	00.00	"Киборг—полицейжи—2", фантастиктиг сериал.	ХАМААРЫШПАС ТВ канал	
7.45	"Стронг" көргүзөр.	17.05	Он алды харга чедир...	02.00	БӨГҮН КЕЖЭЭ.	10.00	БӨГҮН ЭРТЕН.
7.50	Бизнес-эртен.	17.30	"Ужуралдарның 100 чылы", сериал.	02.45	"Доктор Куин, херээжен—эмчи", т с.	13.05	"Донгун Уокер: техасчы езугаар шийткел".
7.55	Православ шажын календары.	18.00	МЕДЭЭЛЕР.	03.35	МЕДЭЭЛЕР.	14.00	БӨГҮН ЭРТЕН.
8.00	Боду режиссер.	18.20	"Салгал дамчаан бачыт", сериал.	04.00	БӨГҮН ДҮН ОРТУЗУНДА.	14.15	Телеюон.
8.30	Эксповестник.	19.10	СОЛУН КИЖИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА ШАГЫ.	04.25	"Чазылбаан парашюттар", уран-чечен фильм.	14.45	Кнопка.
8.35	Оон дээр болбас	19.35	Аялганы тып көрөм.	НОЯБРЬ 26		15.00	"Доктор Куин, херээжен—эмчи".
8.40	Шуут чажыт.	20.00	ТЕМА.	БИРГИ ПРОГРАММА		16.00	БӨГҮН ХҮНДҮС.
9.35	Садыг бажыны.	20.45	"Тамчыктыг удунар, чаштар".	06.00	ЭРТЕНГИНИҢ МЕНДИЗИ.	16.20	Эрги телевизор.
9.40	Барааннарны — почта дамчыштыр.	21.00	ҮЕ.	09.00	МЕДЭЭЛЕР.	18.00	БӨГҮН ХҮНДҮС.
9.50	"Санта-Барбара", т с.	21.40	"Эрги таныштар", уран-чечен фильм.	09.15	"Салгал дамчаан бачыт", сериал.	18.15	"Хүрээлел", Экологтук программа.
10.40	Л-клуб.	23.00	"Ак дойду" клуб.	10.00	ТЕМА.	"РОССИЯ" канал	
11.10	Автограф.	23.50	Пресс-Клуб.	10.40	Дириг амытаннар аймаа.	18.30	Шыңгы оюн.
11.15	"ТИ-маркет" көргүзөр.	00.45-01.10	МЕДЭЭЛЕР.	11.15	Хуу библиотека.	19.00	Дежурный кезек.
11.25	Шимчевес хөрөңги сады.	ИЙГИ ПРОГРАММА		11.25	Джентльмен-шоу.	19.20	Национал эрге-ажык.
11.30	МЕДЭЭЛЕР.	"РОССИЯ" канал		12.00	МЕДЭЭЛЕР.	ХАМААРЫШПАС ТВ канал	
12.00	Парламентиден медээлер.	7.00	Мультфильмнер.	12.10—12.55	"Кады" деп программа.	20.00	БӨГҮН ХҮНДҮС.
12.30	Графоман.	7.20	Акша кылыр чер.	15.00	МЕДЭЭЛЕР.	20.20	"Сезам кудумчу".
12.40	Аксалар.	7.30	МЕДЭЭЛЕР.	15.20	"Элдептиг төөгүлөр", "Ак харжыгаш", мультсериал, 1-ги сериязы.	20.50	"Сансет Бичиниң ынакшылы болгаш чажыттары", т с.
13.00	Төнчү чок аян-чорук.	8.00	Дежурный кезек.	15.45	Тулган эжишчилер.	21.40	"Черлик бичии дойдулар".
13.30	"Карамазовтар", балет.	8.15	"Стронг" көргүзөр.	16.15	Джунглиниң кыйгызы.	22.10	Курлавыр.
14.25	Фейерверк—петергоф.	8.20	Бизнес-эртен.	16.40	"Космоста полиция", фантастиктиг сериал.	22.20	Криминал.
14.30	Чүс чылдын бүдүүзүндө.	8.25	Православ шажын календары.	17.05	Он алды харга чедир...	22.30	"Бут бөмбүү" клуб.
15.00	МЕДЭЭЛЕР.	8.30	Подюм.	17.30	"Ужуралдың 100 чылы", сериал.	23.00	БӨГҮН КЕЖЭЭ.
15.30	"Чуртталганың деннели", уран-чечен фильм (АКШ).	9.00	Эксповестник.	18.00	МЕДЭЭЛЕР.	23.40	Хүннүн маадыры.
17.20	"Кайнаар-даа баар орук чок", уран-чечен фильм.	9.05	Оон дээр болбас.	18.20	"Салгал дамчаан бачыт", сериал.	00.00	"Киборг—полицейжи—2", фантастиктиг сериал.
"ТЫВА" канал		9.10	Национал эрге-ажык.	19.10	СОЛУН КИЖИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА ШАГЫ.	02.00	БӨГҮН КЕЖЭЭ.
18.40	Мультфильм.	9.40	Садыг бажыны.	19.35	Күскү кударал.	02.45	"Доктор Куин, херээжен—эмчи", т с.
19.00	МЕДЭЭЛЕР.	9.45	Барааннарны — почта дамчыштыр.	20.10	КИЖИ БОЛГАШ ХООЙ-ЛУ.	03.35	МЕДЭЭЛЕР.
19.10	Бисти долгандыр хүрээлел.	9.55	"Санта-Барбара", т с.	20.45	"Тамчыктыг удунар, чаштар".	04.00	БӨГҮН ДҮН ОРТУ-ЗУНДА.
19.25	ТЫВА ЧЕРДЕ.	10.45	Бодунун бажыны.	21.00	ҮЕ.	04.25	Чаа кино. "Чудурук дайыны—ынакшааннар херээ".
19.45	Коллаж.	11.00	Кызыгаар чок бут бөмбүү.	21.40	"Одиссея", 1-ги фильм.	05.00	Чемпионнар лигазының хүн демдеглели.
"РОССИЯ" канал		11.30	МЕДЭЭЛЕР.	23.30	"Херээженнер дугайында төөгүлөр" деп программа.	НОЯБРЬ 27	
20.00	МЕДЭЭЛЕР.	13.55	Дириг амытаннар дугайында чугаалар.	00.00	Хоккей	БИРГИ ПРОГРАММА	
20.35	"Санта-Барбара", т с.	14.10	"Ай-ай-ай", мультфильм.	01.25—01.50	МЕДЭЭЛЕР.	РНТ. БИРГИ канал	
21.40	Л-клуб.	14.15	Автограф.	ИЙГИ ПРОГРАММА		ЭРТЕНГИНИҢ МЕНДИЗИ.	
22.20	Кежээкиннн мендизи.	14.20	"ТИ-маркет" көргүзөр.	"РОССИЯ" канал		6.00	
23.10	Дээрде чада.	14.25	Судал.	"РОССИЯ" канал		9.00	
23.45	Үезинде.	14.55	Шимчевес хөрөңги сады.	"РОССИЯ" канал		15.00	
00.00	МЕДЭЭЛЕР.	15.00	МЕДЭЭЛЕР.	"РОССИЯ" канал		17.35	
00.25	Тодаргайы-биле.	15.30	"Дима Горинниң албан-ажылга депшил чорааны", уран-чечен фильм.	"РОССИЯ" канал		18.30	
00.40—01.05	Шыпшың бажын.	17.15	"Бир болушкуннун төөгүзү".	"РОССИЯ" канал		19.00	
УШКУ ПРОГРАММА		17.45	"ТЫВА" канал	"РОССИЯ" канал		19.20	
ХАМААРЫШПАС ТВ канал		18.15	Мультфильм.	"РОССИЯ" канал		19.30	
10.00	БӨГҮН ЭРТЕН.	18.25	"Бажы бедик Бай-ла Тайгам".	"РОССИЯ" канал		19.40	
13.05	Эр кижилер дугайында сериал. "Донгун Уокер: техасчы езугаар шийткел", т с.	18.55	Көдээ амыдырал.	"РОССИЯ" канал		19.50	
14.00	БӨГҮН ЭРТЕН.	18.55	МЕДЭЭЛЕР.	"РОССИЯ" канал		20.00	
14.15	Телеюон.	19.05	Хоорай лицейи 5 харлап турар.	"РОССИЯ" канал		20.35	
14.45	Итого.	19.35	МЕДЭЭЛЕР.	"РОССИЯ" канал		21.40	
15.00	"Доктор Куин, херээжен—эмчи".	19.45	Коллаж.	"РОССИЯ" канал		22.10	
16.00	БӨГҮН ХҮНДҮС.			"РОССИЯ" канал		22.20	
16.20	Эрги телевизор.			"РОССИЯ" канал		22.30	
18.00	БӨГҮН ХҮНДҮС.			"РОССИЯ" канал		23.00	
18.20	"Аза-ла алзынам!", комедия (АКШ).			"РОССИЯ" канал		23.40	
"РОССИЯ" канал				"РОССИЯ" канал		00.00	
18.40	"Чародей", уругларга телесериал (Австралия—			"РОССИЯ" канал		00.25	
				"РОССИЯ" канал		00.40	
				"РОССИЯ" канал		00.45—02.30	
				"РОССИЯ" канал		"Душтук", уран-чечен фильм (АКШ).	
				"РОССИЯ" канал		УШКУ ПРОГРАММА	
				"РОССИЯ" канал		ХАМААРЫШПАС ТВ канал	
				"РОССИЯ" канал		10.00	
				"РОССИЯ" канал		БӨГҮН ЭРТЕН.	
				"РОССИЯ" канал		13.05	
				"РОССИЯ" канал		"Донгун Уокер: техасчы езугаар шийткел".	
				"РОССИЯ" канал		14.00	
				"РОССИЯ" канал		БӨГҮН ЭРТЕН.	
				"РОССИЯ" канал		16.20	
				"РОССИЯ" канал		Эрги телевизор.	
				"РОССИЯ" канал		"РОССИЯ" канал	
				"РОССИЯ" канал		17.35	
				"РОССИЯ" канал		"Чародей", т с.	
				"РОССИЯ" канал		18.30	
				"РОССИЯ" канал		Телеавтошоу.	
				"РОССИЯ" канал		19.00	
				"РОССИЯ" канал		Дежурный кезек.	
				"РОССИЯ" канал		19.20	
				"РОССИЯ" канал		Национал эрге-ажык.	
				"РОССИЯ" канал		ХАМААРЫШПАС ТВ канал	
				"РОССИЯ" канал		20.00	
				"РОССИЯ" канал		БӨГҮН ХҮНДҮС.	
				"РОССИЯ" канал		20.20	
				"РОССИЯ" канал		"Сезам кудумчу".	
				"РОССИЯ" канал		20.50	
				"РОССИЯ" канал		"Сансет Бичиниң ынакшылы болгаш чажыттары", т с.	
				"РОССИЯ" канал		21.40	
				"РОССИЯ" канал		"Черлик бойдус", барымдаалыг сериал.	
				"РОССИЯ" канал		22.10	
				"РОССИЯ" канал		Курлавыр.	
				"РОССИЯ" канал		22.20	
				"РОССИЯ" канал		Криминал.	
				"РОССИЯ" канал		22.30	
				"РОССИЯ" канал		"Хоккей" клуб.	
				"РОССИЯ" канал		23.00	
				"РОССИЯ" канал		БӨГҮН КЕЖЭЭ.	
				"РОССИЯ" канал		23.40	
				"РОССИЯ" канал		Хүннүн маадыры.	
				"РОССИЯ" канал		00.00	
				"РОССИЯ" канал		Уран-чечен фильм.	
				"РОССИЯ" канал		02.00	
				"РОССИЯ" канал		БӨГҮН КЕЖЭЭ.	
				"РОССИЯ" канал		02.35	
				"РОССИЯ" канал		Бут бөмбүү.	
				"РО			

ЧАРЛАЛАДАР АРНЫ

Байыр чедирбишкани

Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республика эргелелинің начальниги Галина Ивановна НАСЮРЮНГЕ юбилейи-биле байыр чедирбишаан, кадыкшылды, ааскежикти, ажылынга болгаш бүгү-ле эгелээшкиннеринге эки чүүлдерни күзеп, ханы хүндүткеливисти илередип тур бис.

Федералдыг почта харылзаазының
Тыва Республика эргелелинің коллективи.

АГРОУЛЕТПҮР БАНКЫЗЫ КОМПЛЕКСТИГ АКШАЛАНДЫРЫЫШКЫН

Россияның Агроулетпүр банкызының Тывада девискээр салбыры дараазында сезонда көдээниң бараан бүдүрүкчүлериң болгаш фермер ажыл-агыйларының агротехниктиг ажылдарын акшаландыраарыңа **чагылгарны** хүлээп ап турар. Ол ышкаш шыгжап кадагалаар база болбаазырадылга **бүдүрүлгелеринден** болгаш мөөнү-биле садар база садып алыр компаниялардан келир сезонда **чагылгарны** база хүлээп алыр.

Агроулетпүр комплекзинге ажылдарны белеткээриниң, акшаландыраарының болгаш чорударының бүгү шимчээш-

киниң дургузунда чагылгарны тургузарының база күүседириниң план болгаш рынок принциптериниң балансылаттынган каттыжышкыны ол бүгү чорудулганың схемазының үндезини болур.

Ол схеманы боттандыраарының **аргалары:**

Агроулетпүр комплекзиниң технологтуг бүгү чорудулгазын хаара тудар (**белеткел—бүдүрүлгө—күүселде**);

Банкының талазындан көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүзүнүн саң-хөө менеджментизи; чээлидерниң эгидилгезин анализтеп көөрү болгаш оларны бээрин эвээжидери.

Агроулетпүр комплекзиниң бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының сезон чарыгдалдарын акшаландыраарың организастаарың банкының комплекстиг чаа езу-биле көрүүшкүнү өртект доктаадырының мөөнү-биле садар схемазын катап тургузар сорулгалыг, ол чорук рыноктуң баштайгы киржикчизинге ала-чайгаар тыптып келир чарыгдалдарны болдурбас болгаш аграр секторга акша саарылгазын улгаттырар.

Бо талазы-биле айтырылар тургузар адреси: Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко кудумчузу, 37а, тел: 3-44-95.

ДОЛГААРЫН ДИЛЕП, ЧЕДИП КЕЛИРИН МАНАП ТУР

Агроулетпүр банкызының Тывада девискээр салбыры дараазында бодунуң **акционерлерин**, бөдүүн акция **эзелерин:**

“Кызыл агроулетпүр транс-1”, Тока аттыг совхоз, ВостсибНИИгипроземниң Тывада салбыры, “Элегес” акционер ниитилел, “Строитель” кооператив, “Пихта” кооператив, “Кызыл” ветеринария-санитария утилизация заводу, “Арабелла” биче бүдүрүлгө, “Сай” кооператив, “Кара-Хаак” совхоз, “Бытовой” кооператив, (Сукпак суур), “Шевер” биче бүдүрүлгө, “Ирбиш” тараачын ажыл-агый, “Кызыл” септелге-тудуг бүдүрүлгезин мындыг дугаарлыг: 3-44-95 телефонче **долгаарын** азы оларның бо адреске **чедип келирин** дилеп турар:

Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко кудумчузу, 37 а (“Саян” универмагы).

ТУДА АКША ЧОК САНАЖЫЛГА-БИЛЕ

Агроулетпүр банкызының Тывада девискээр салбыры “СБС-АГРО” БГ бөдүүн **вексельдерни** садып турар. Ол вексельдер езугаар бүдүрүлгелер, тус-тус кижилер болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң аразыңа удур-дедир санажылгаларны **туда акша чок арга-биле** чорудуп болур. Вексельдерниң номиналы 5 миллион болгаш оон-даа ажыг. Күштүг болурунуң хуусаазы 1 чыл чедир.

Адреси: Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко кудумчузу, 37 а, Агроулетпүр банкызы (“Саян” универмагы), тел: 3-44-95.

Аңныыр сезону эгелээни-биле

СОНУУРГАЛДЫГ КИЖИЛЕРГЕ

Өлүк-кеш садып турар хамаатыларның кичээңгейинге!

Өлүк-кеш белеткелин болгаш кештерни садып алырын, ооң сайгарылгазын Россия Федерациязының Чазааның (1997 чылдың сентябрь 29-та үнген № 1251) доктаалыңга дүүштүр чүгле Тыва Республиканың Аңныыр департаментизинге албан езузу-биле **бүрүткөл эрткен тускай чөпшээрел бижиктиг** организациялар чорудар.

Өлүк-кешти хоойлу -дүрүмден дашкаар байдалдарда **садып алган база садып-сайгарган таварылга** үндүрүг болгаш күрүнениң аңныыр хайгаарал черлериниң, ТР-ниң ИХЯ-зының кичээңгейи чокка артпас.

АҢЧЫЛААРНЫҢ КИЧЭЭҢГЕЙИНГЕ

Өлүк-кежинерни чүгле Тыва Республиканың девискээринде албан езузу-биле бүрүткеттинген тускай хүлээп алыр пунктларга дужаарыңарны **силерге ТР-ниң Аңныыр департаментизи** сүмелеп тур.

Тываның девискээринден дашкаар черлерден келген хуу кижилерге, коммерсантыларга өлүк-кешти садары, дужаары ТР-ниң болгаш РФ-тиң хоойлужудулгалары-биле **көрдүнген негелделер езугаар харысалгага онаажыр апаар.**

ХҮЛЭЭП АП ТУРАР

“Аңчы” кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилел туда акша санажылгазы-биле **диин, киш кештерин** садып ап турар. Бир диин кешиниң өртээ—4 мундан 6 муң чедир рубль. Киш кешиниң **150 муң рубльден 200 муң рубльге** чедир хүлээп ап турар.

Харылзажыр чери: Кызыл хоорай, Складская, 1 “б”.

Телефон: 3-32-32.

ТР-ниң Аңныыр департаментизиниң складтары.

ЧАЗАЛГА

Бо чылдың ноябрь 15-те үнген 115 дугаарлыг “Шында” “Төрениң аяа” деп чечен чугаа автору чок парлаттына бергенинге редакция-буруузун миннип тур. Ук чогаалдың автору Михаил Дуюнгар дээрзин номчукчуларга дыңнаттывыс.

Чамдык кижилер дустанг балыктан азы чеснок-биле хоолулаан чөмнерден “чыды чидиг” дээш ойталаар ужурга таваржыр. **Чесноксуг чыт чидирер дизе, дараазында аргаларны** ажыгланар:

● **чөмнөңгөш**, бир стакан соок сүттү ижип алынар;

1. Бусту берген соңга шилин түр када “чамап” ап болур. Силерге чүгле баш-кызар (шпилька) биле ийи өөк херек. Баш-кызарның ужун өөктү өттүр бузулган шилдин тинден эрттирип алыр. Өөктү ыяап-ла бурунгаар үне

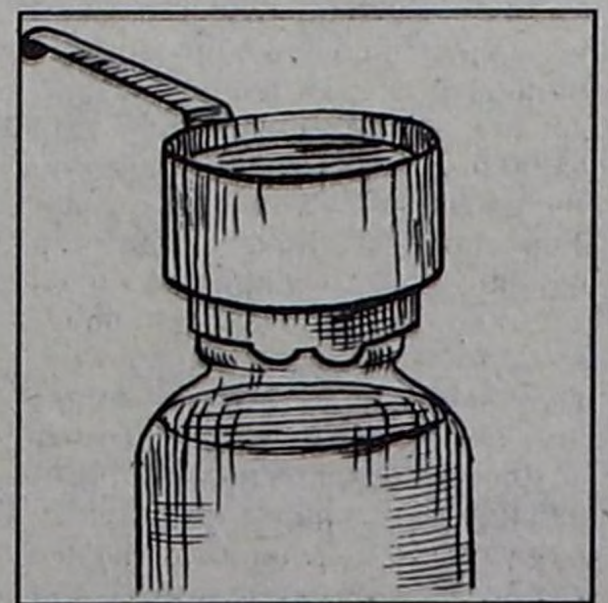
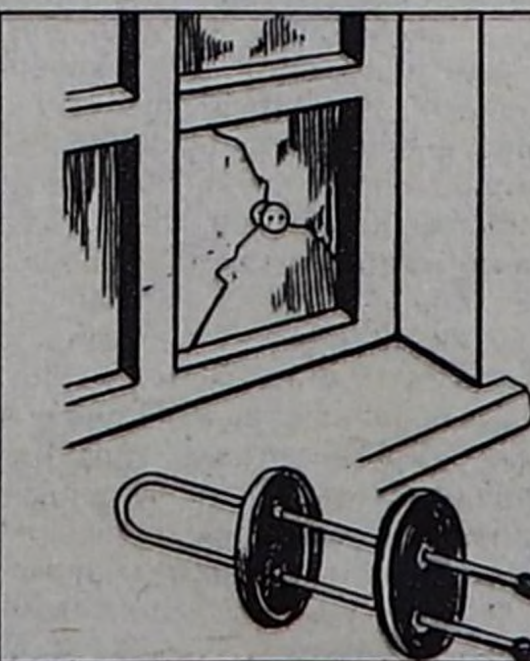
● **хоорган кофе** үрезининден аржыыл-биле шарып, он дайнаптынар.

● **Өрээл иштинде багай чыты чок кылырда**, бир бичии савага хөй эвес одеколондан куткаш, өрттедиптинер.

● **Баш дүгүн быжыктырып**, эки өстүрер дизе, чиг дагаа чуургазын чылыг сугга хөөдүр былгап алгаш, ону өл башче сиңир чаар. Ооң соонда кран адаанга экидир чуптунар. Ийи дугаар чуурганың сарыг кезээн хоюдур былгааш, база-ла башка сиңир чаггаш, чылыг

аржыыл-биле шарып, он минута иштинде тудар. Бо бүгүнүң соонда суг-биле чуп каапкаш, дырап алынар.

● **Бажыңар дүгү сырый**, көрүштүүн чидирезин деп күзезинерзе, үнүш үзү-биле “чөмгерип” ажаарын билип алынар. Ону кылырда оливковое азы репейное деп каан үнүш үзүн башка сиңир чаггаш, аржыыл-биле шарып алынар. Ооң бетинде баштай нейлон азы целлофан хап кедип алырын утпанар.

3. Ваннаяда көрүнчүүнер деритпези-биле 50 миллиграмм сугга (бичии омааш желатинни эзилдиргеш, ооң кырын аштап алынар).

ХУУЗУНДА

САДЫП АЛЫР СИЛЕР БЕ?

Кылайтыр хоюглаан, 5 секциялыг стенканы 2 млн. рубльге далаштыг, Ангарск бульварында чаңгыс өрээлдиг **квартираны** садып тур мен.

Телефоннары: 3-71-23, 2-40-63.

Арбай, чиңге-тараа хоорар база соктаар **станоктар** садып турар. Өртээ дугуржулга езугаар. **Тел: 3-81-59.**

КЫШКЫ ХЕП

“МЕРКУРИЙ” садыгда (№50 садыгның девискээри) саарылгаже бистин чуртка кылган чиик өртектиг кышкы **ТОННАРНЫ**, бичии уругларга **ДҮКТҮГ ТОННАРНЫ** болгаш чылыг **ЧҮВҮРЛЕРНИ** киирген.

ОПТ И РОЗНИЦА АКЦИОНЕРЛИГ НИИТИЛЕЛ

Бо чылдың **декабрь 3-те** акционерлерниң **ЭЭЛЧЕГ ЧОК НИИТИ ХУРАЛЫН** эрттирер.

Хүн айтырыы: “1997 чылдың тос айларында ук акционер ниитилелдин саң-хөө ажыл-агый ажыл-чорудулгазының түннелдери”

Аңаа сонуургалдыг кижилерни хуралче чалап тур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ДЕКАБРЬДАН МАРТ АЙГА ЧЕДИР АГААР БАЙДАЛЫ

Декабрьда агаарның температуразы нормадан ашпас—25-30 градус соок болур. Эрткен чылып декабрьда нормадан 5-8 градус чылыг болган.

1998 чылдың **январьда** агаарның температуразы 28-34 градус чедир соор. 1997 чылдың январьда нормадан 2-5 градус чылыг болган.

Февральда агаарның температуразы 1 градус чылыыр. Норма—22-30 градус. 1997 чылдың февральда нормадан 2-6 градус чылыг болган, а республиканың чооп талата нормадан соок болган.

Мартта агаарның температуразы норма езугаар —15-20 градус соок болур. 1997 чылдың март 5-8 хүншери чылыг болган.

А. ВЕНДЕРЛЫХ.

Гидрометеорология төвүнүң килдис эргелекчизи.

Степан САРЫГ-ООЛ

ЧИДИГ ЧЕПСЭЭМ

Дарган улустун холунда
масказы дег,
Тараачыннын холунда
кадыры дег,
Чаагай улуг тургузугга
тудуп киржир,
Час баштыг демир-үжүүм —
чидиг чепсээм,
Сагыш-сеткил дээди
каазын тоглатпайн,
Саазын өттүр чечектелдир
тарып үндүр!

Албан кылыр черлеривис
Аразы чоок кожа тургаш,
Ылчыңнажып ойнап чорааш,
Ынчап барган чүве ийик бе?

Аьттаныпкан сооңарда
Амга чедир орталанмаан—
Ажыл кылыр чериңерге
Азып кире бээр-дир мен.

Эртенниң-не эртип чыда,
Экилежип өөрөнгеним —
Чаңчылымдан ыравастан
Чадажып-ла чор мен, аңар.

Чойган ышкаш, хөнү сынын,
Шолбан ышкаш, ийи караан,
Караам орта көстүп келген
Каттыраңнап олар-дыр сен.

Хөглүг-омак аажы-чаңын
Көңгүс хевээр көстүп келир,
Сагыжымга дүрзүң безин
Сагынганым намдадыптар.

ХОМУДАА

Он сес хар-даа четпейн
чорааш,
Олурушпаан болурумгай,
Эртем-угаан өөрөдигниң
Эжиин ажып алырымгай.

Часкы чечек шала каткаш,
Чайның айын көрбөөн
ышкаш,
Эрте чаштан өгленгештин
Эки чүве көрбейн калдым.

Эрте чаштан эдеришкен
Эжиң меңээ хорадава,
Кеземчени сагынмышаан,
Келир чашка чагыг берээл.

Бо хүннерде Тываның Чогаалчылар эвилели тургустунган хүнүнден бээр 55 чыл оюн демделеп турар. 1942 чылдың ноябрь 22-де Тыва Республиканың Биче Хуралының Президиумунун хуралдаар залында тыва чогаалчыларның бирги конференциясы болуп эрткен. Ооң ажылында тыва чечен чогаалдын үндөзилекчилери С.А. Сарыг-оол, С.Б. Пюрбю, С.К. Тока, В.Ш. Көк-оол, Б.Д. Хөвөңмей болгаш өскелер-даа киришкен. Тургузукчу конференцияның ажылында амгы тыва чогаалдын хоочуннары Ю.Ш. Кюнзегеш, М.Б. Кенин-Лопсан болгаш О.Ө. Сувакпит олар киржир аас-кежиктиг болганнар.

Тываның Чогаалчылар эвилели бо үениң дургувунда солун, нарын оруктарны эрткен. Ооң баштаар чериниң баштайгы даргазы шүлүкчү Сергей Бак-кысович Пюрбю чораан. Ооң дараазында чылдарда Олег Сагаан-оол (70 чылдарның эгезинге чедир), Олег Сувакпит, Кызыл-Эник Кудажы, Александр Даржай, Николай Куулар, Маадыр-оол Ховалыг удуртуп келген.

Чогаалчылар эвилели тургустунган хүнүнден эгелээш, Тываның социал-экономиктиг, культурлуг амдыралының хөгжүлдесинге бодунуң үлүг-хуузуун кирип келген. Культура, уран чүүл, улус өөрөдигези, парламга дээн чижектиг улус ажил-

агыынын эң кол адырларының хөгжүлдө-сайзыралында тыва чогаалдарның киржилгези канчаар-даа аажок улуг болган.

Тываның хөгжүм-шии театрының кол өзээн тыва чогаалчыларның шиилери тургузуп келген. Тыва национал школаларның өөрөдиге номнарын чогаадып үндүрериниң чаагай херээнге бистиң улуг чогаалчыларывыс Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Леонид Чадамба, Олег Сагаан-оол оларның үндүргөн күжү, эртем-билини халас барбаан. Чадамбаның "Үжүгөл", Сарыг-оолдун, Сагаан-оолдун "Төрээн чугаа", "Төрээн чогаал" деп номнарын улуг назылыг кижилер кончуг эки сактып чоруур.

Чогаалчыларның чаңгыс аай профессионал болуп каттышканы Тываның культурлуг амдыралында төөгүлүг болушкун болган деп бөгүн айтыр апаар бис. Чогаалчы эвилел бо хүннерге чедир бодунуң уставын ажилдап келген. Эвилел чечен чогаалдын хөгжүлдесиниң, бодунуң иштиги тургузуунуң, чогаалчыларның мергежил талазы-биле өзүлдесиниң база оларның ажил-чорудулгазының болгаш амдыралының айтырыгларын республиканың эрге-чагырга

болгаш хөй-ниитинин киржилгези-биле бо эрткен чылдарның ишинде шиитпирлеп келген. Съездилер, конференциялар, пленумнар, хуралдар устав езугаар эртип тургулаан. Республиканың кожуун, сумуларында тыва литератарунын хүннеринин байырлалдары, номчукчулар-биле ужуражылгалары удаа-да-

Натпий-оол, З.А. Намзырай, Э.Б. Мижит, А.Х.-О. Ховалыг, С.С. Комбу болгаш аныяк чогаалчылар боттарының номчукчуларына барып, олар-биле сеткилдин ханызындан солун чугааны кылып, ужуражылгаларны эртирип турар. Тываның

МӨҢГЕ

Чогаалчылар эвилели аныяк чогаалчылар-биле ажылды кезээде чугулалап келген. 1970 чылдарда Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң шиитпир-биле "Тываның аныяктары" солунун редакциязының чанынга "Дамырак" чечен чогаал каттыжышкыны тургустунган. Ону Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң харысалгалыг секретары Салим Сазыгович Сүрүң-оол удуртуп эгелээн. Аныяк чогаалчыларның чечен чогаал каттыжышкыны ажылын шуудадып эгелээн тудум, тыва чечен чогаалга чаа онзагай үннүг авторлар көстүп келгилээ. Амгы үеде чогаалчы мергежилди ханы шигээдип апкан, чонда атсураа үне берген чогаал-

раа эр-

тип турганын бистиң улуг-биче чонувус билер. Ол база-ла Тываның Чогаалчылар эвилелиниң хөй талалыг чорудуп турган ажилдарының кезик-чамдызы-дыр. Тыва чогаалчылар республиканың школаларының, өөрөдиге черлериниң күзенчиг аалчылары турду. Ам-даа чогаалчылар эптиг үе-ле болза, школачылар, студентилер-биле ужуражылгалардан чажам дивейн турар. Тываның Улустун чогаалчылары М.Б. Кенин-Лопсан, Ю.Ш. Кюнзегеш, К.-Э.К. Кудажы, Тываның алдарлыг чогаалчылары Е.Д. Танова, Ч.Ч. Куулар, чогаалчылар С.Б. Молдурга, Н.Ш. Куулар, Э.Л. Донгак, К.Д.

Долбанныг кызыл чаагың оңа берзе,
Чалар от дег изиг чүрээм чалыңыңа
Тос-тостун ажыг соогун чидир дөгөп,
Сарыым сеңээ чаагай часты эгидер мен.

Дозураш кара караан туманналза,
Сагыш-сеткил сергек, серин сырыңыңа
Тос-даа каат булуттарны чидир каксып,
Сарыым сеңээ чырык хүннү эгидер мен.

Дошталдыр уян чүрээң доңуп калза,
Чайгы хүн дег, ынакшылым тыныңыңа
Тос далай кылын доңуп хайылдырып,
Сарыым сеңээ амы-тынны эгидер мен.

Сарыым сээң сеткилиңни хомудадып,
Чаңгыс катап бак чаңнап, теннзимзе,
Тос эрээ шаажызын өчүк чокка
Долу бүрүн хүлээринге белен-дир мен.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

Чамдык кижилер ооң адын безин адаарындан коргар: бег, кунчуун хүндүлээн кенээттер ышкаш, "мажаалай", "хайыракан" деп ойзур ышкажыгай. Шынында, шынап-ла, ындыг бе ынчаш? Ол дугайын аңчылардан — езулуг аңчылардан айтырар болза, олар дораа-ла "ындыг эвес, адыг анаа-ла аң, аң боорда, кортук аңнарның бирээзи" деп харыылаар. Мынчап кээрге, мен бодаарымга, адыгда тайга ээзи боор-даа харык чок, харын кижиге болза, мырнай өске херек-тир. Саянның бо тайгазында та чеже хем бар чүве, та чеже сын бар чүве. Арга-арыгның шыргайын, хая-даштын кадырын чүү дээр боор!

Ол хиреде кижиге шыдаандыр. Дагларның ээн эъттерин ойгулааш, хемнерни кежир көвүрүглээш, Устун улуг оруун үндүрүп каан. Болалдып, ыңай-бээр шуушкан машиналарның хөйү дээрге, Ак-Довурак биле Кызыл-Мажалык аразында халчып турар машиналардан эвээжеветир. Оларны кым башкарып чоруп турарыл? Кижилер ыйнаан. Ол-дур, тайганың езулуг ээлери.

Ак-Довурак биле Абаза аразында тутунуп турар орукту ап көр даан. Эдегейиң малгажыңа чорук кижиге болбастаан. Алаштын сыны, эзер ышкаш кертийип кире берген, Актың хөлөгелиг-хөлөгелиг көк-көк туруглары хемден кедээрдээ. Кижиге хамаанчок, аң безин эрте албас шыргай арылгар, кадыр тандыларның аразында каалама орук — машина оруу улам-на ыңайлап бар-ла чыдар. Бо бүгүнү адыг үүлгедип, "бүдүрүп" турары ол бе? Чок, ол болза бистиң кижилеривис-тир, тайганың ээлери-дир.

Маңаа база-ла эртен келдвис. Бо аразында дээрниң-даа, черниң-даа эжен-эңмежок сылдыстары орук дургаар чырып келди. Оларның аразыңа сээң ийи карааннын оттары база-ла чырып турду. Мен аалга тура, сеңээ бо хире ынакшыл бергенимни билбейн турган-дыр мен. Үргүлчү-ле кады чоруп тургаш, билдиртпейн турганы ол чүве бе, кандаай чүвөл? Ам дээрге, аайын тыппас мен, ал-ла сагыжым сенде. Аалдан ыраан тудум-на, сени бодаарым даман бар чыткан ышкаш. Оозун бодаарымга, мен аас-кежик-

Сергей ПЮРБИО

Ак-көк дээр дег өңнүг, чодураазыг, дозур кара,
Караңгыда сылдыстар дег, карактарлыг,
Алдын-сарыг, хилиң кара, узун чаштыг
Кандыг-кандыг чараш кыстар көрбедим дээр.

Хүннээректе честек-кат дег, ягаан чаактар,
Хүрегелдей чечек ышкаш кызыл эрин,
Чедишкен ай херели дег, чырык көрүш
Сеткилимни чеже катап хөлзөтпээн дээр.

Ынчалза-даа ырак черде, ыржым суурда
Ынакшааным кымдан артык бир-ле кыс бар.
Шыны херек: ону мактап ырлаваан мен.
Шырай арнын четче көрүп четтикпээн мен.

Чогаалдарым бир-ле номун ажып алган
Соңгазында олурганым эскерген мен.
Шүлүктерниң хемчег болгаш аянындан
Чүрээм согуун, сеткил хөөнүм билген боор оң.

ИЙИГИ ЧАГАА

Экии, Караш! Абакандан сеңээ байыр!

Сайзырал шакпынчаан. Чагаа безин орукка саадавастан шаг болгай. Чоруткан чагаамны самолет чедирип берипкен боор. Ынчалза-даа бөгүн база-ла бирээни бижип, ону дамчыштыр сээң-биле чугаалажыксай-дыр мен.

Кызылдан даң бажында үндүвүс. Көвүрүгнү кешкеш, хаптарга, чоорту-ла дөштөлип эгелей бээр чер-дир. Улуг-Хем бисче, хүн херелинге чайыпкан көрүнүк дег, сөөлгү катап кылаш кыннып, ажит кирип чыдып калды. Би-Хем — чурттасанчыг оран ышкаш-тыр: арга-ыяш мында, калбак ховулар мында, кадыр даглар мында. Каяа-даа кээрге, ажил-иш хайнып-ла турар. Туранның ынды-бетинде чер чарган тракторларны каштыдаа көрдүм. Чүү-даа канчаар, хөрзүн эки-дир. Хөрзүнү бистиң ышкаш сайырам эвес, шуут кара чер-дир. Ындыг черден тараа үнмейн канчаар, үнүп турар тарааларның дүжүдү-даа эки-дир. Бо чылын тараа кажангызындан-даа

хөй болур ышкаш-тыр.

Бир арт кырынга үнүп кээри-виске, бир оол Тыва Республиканың кызыгаары моон эгелээр деп барган. Бистер-даа бөрттеривисти ужулгулап чайыышаан, "Байырлыг, Тыва!" деп алгырып, дөвүнчүктү куду бадыптывыс.

Саянның кырынга чоруурга кедергей-ле-дир. Чечектерниң чаражын, кат-чимистиң, тооруктуң хөйүн аайын тыппас мен. Ыяш-дажында мээң көрбээним, мээң танывазым ыяш кайы эмгежок-тур. Бойдус талазы-биле Саянны бир язының музейи дизе, ажыр-бас-тыр. Ынчаарга дагың бдик деп чүвезин чүү дээр сен. Шак мындыг дээр баганазы ышкаш, дагдан орук үндүрүп каан кижиниң кончуун көрбөс сен бе. Бистер "адыг — тайганың ээзи" деп домакты бо-ла дыңнаар болгай бис. Мен бодаарымга, ол домакты өскерттир болза эки-дир. Бодап көр даан. Адыг чүзү-биле тайганың ээзи аларганыл? Бойдусту ол, кижиге ышкаш, өскерттир турар бе? Чок, омаа-хон.

ЭВИЛЕЛИН 55 ХАРЛАП ТУРАР

чыларывыс, шынап-ла, "Дамырактын" үгенин бөгүн чоргаарал-биле сактып көрээлинер. Олар кымнарлы? Николай Куулар, Артык Ховалыг, Сайлыкмаа Комбу, Лидия Иргит, Александр Шоюн, Василий Хомушко, Мария Күжүгет болгаш өскелер-даа-дыр.

"Дамырактын" үлегери-биле кожууннарга база

гуш Өлзей-оол, Ондар Кан-оол, Ондар Чаң-оол болгаш ам-даа тус-тус кожууннарда тыва чогаалда идепкейлиг ажилдап чоруур чогаалчылар Николай Ооржак, Кара-оол Натпий-оол, Чүлдүм Кан-оол, Салчак Сарыг-оол болгаш өскелер-даа

биле дээди мергежилдиг аныктарнын көстүп келгени тыва литератураның хөгжүлдизинге эки салдарны чедиргенин айтыр апаар. Өөрөдигеже чоруткан анык чогаалчыларывыс ТР-нин Чогаалчылар Эвилелинин идегел, бүзүрелин шыныдып шыдаан. Оларнын чогаалчы, шүлүкчү, шиң чогаалчызы деп аттары улуг-биче номчукчуларга билдингир. Игорь Иргит, Николай Куулар, Эдуард Мижит, Михаил Дуюнгарнын чогаалдары номчукчуларнын болгаш чогаал шинчээчилериниң бедик үнелелин алганын чугаалап каары артык эвес.

Тыва чогаалчыларнын мурнунда чогаал хөгжүлдизиниң да талазы-биле шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар хөй болуп турар. Үе болза ам өскерилген, чаңгыс аай идеологиялыг үе төөгүже шилчээнин чон билер. Чоокку эрткен үеде чүгле тыва чогаал эвес, харын бүгү совет чечен чогаал барык-ла чаңгыс аай арга-метод-биле ажилдап, чогаалдың уран-чечен идеялары социалистиг реализмниң принциптери-биле хөгжүп турган болгай. Ам ындыг чүве чок, ынчалза-даа чогаалдың үнелелиниң колкол угланышкынарны хевээр арткан. Чогаалдың уран-чечен шынарларын чечен чогаалдың бодунун көрдүнген дүрүмнери-биле тодарадыр. Кол-ла чүве аңаа политиктиг үнелелди бербестээни болур. Улуг-биче номчукчуларны, чогаалчылар-биле бир дөмей, тыва дылга чечен чогаал номнарынын ховар үнери база-ла дүвүредип турар. Бир талазында, бүгү экономиктиг системаның дүрүмнеринин өскерлип турары-биле, Россия Федерациясында ном парлалгазынын күрүне политиказынын өскерилгени-биле база Чогаалчылар эвилелиниң эрге-чагырга органнары-биле харылзааларынын шала ырап бар чыдары-биле-даа тайылбырлап болур-ла ыйнаан. Чон кандыг-даа езу-чурум турар чүве болза, бодунун дылынга чогаалдарны номчаан, оларга үнелелди берген турар ужурлуг.

Чогаалчы роман, тоожу, шүлүк, шүлүглелдерни бижээш, ону ном кылдыр хевирлээш, ону чырыкче үндүрер сорулга-биле ном үндүрер черге хүлээдир ужурлуг. Чогаалчы кижиге бодунун ажилын садар апаар. Ном үндүрүкчүлери чогаалчынын кылган ажилынын хемчээлин санап көргөш, боттарынын алыр орулгазын база бодаар апаар болгай. Национал дылдарга ном үндүрери кажан-даа орулга берип көрбээн, ол кайы-даа үеде эңне карылгалыг болуп келген. Бо айтырыгнын күрүне чергези-биле тургустунган, шиит-

пирлеттинген турары кымга-даа чигзинигни болдурбайн турар. Тыва чогаалга амгы үеде бүгү талаалыг күрүне деткимчези херек апарган. Тыва чогаалчыларнын номнары — роман-тоожулары, шүлүк-шүлүглелдери номчукчуларга четкен турзун дээр болза, Тыва Республиканың ном парлалгазынын хөгжүлдизиниң 2002 чылга чедир күрүне политиказынын программазы хүлээп алдынган турар ужурлуг. Чогаалчылар чон мурнунга боттарынын дорт хүлээлгези — чогаал бижириин утпайн турар. Хоочун-даа, анык-даа чогаалчыларнын портфельдеринде роман-тоожулар, шүлүк-шүлүглелдер, шилер номнары бар. Оларнын номчукчуларынын холунга чедер оруу шаптараазынарга таварышпас-ла болзун деп йөрээгеш, Тываның бүгү чогаалчыларын, оларнын мун-мун номчукчуларын Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганындан бээр 55 чыл оюн таварыштыр оларга аас-кежикти, чогаалдыкчы хей-аътты күзеп каалы.

Александр ДАРЖАЙ,
Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы.

АРТАР

чечен чогаал каттыжышкынарны боттарынын ажилын шапкынчыда берген. "Сэңгилең"—Эрзин, "Улаатайнын чалгылары"—Өвүр, "Меңги чечээ"—Мөңгүн-Тайга, "Мөңгүлек"—Бай-Тайга, "Мажалык"—Барыш-Хемчик, "Хемчиктин чалгылары"—Сүт-Хөл, "Улуг-Хемнин чалгылары"—Улуг-Хем чечен чогаал каттыжышкынарнын адап санаарга мындыр-дыр. Кожууннарда чечен чогаал каттыжышкынарнын ажилын идепкейжидеринге ында чурттап чоруур бистиң чогаалчы эш-өөрүвүстүң киирген-ачы-буянын бо-доп, оларга өөрүп четтиргенивисти илередир апаар бис. Оларга бөгүнде бистиң аравыста чок шүлүкчүлөр Мон-

хамааржыр. Чогаалчы сундулуг өзүп орар салгал-биле, ылаңгыя школачылар-биле, ажил талазы-биле Бай-Тайга кожууннун "Мөңгүлек" чечен чогаал каттыжышкынын удуртуп турар Чүлдүм Кан-оолдун арга-дуржулгазы, ажил-чорудулгазы солун. Амгы үеде Тываның Чогаалчылар эвилелиниң чанында "Чалгын" чечен чогаал студиязы ажилдап турар. Ында ТКУ-нун чечен чогаалга сундулуг студентилери кижип, студиянын удуртукчузу шүлүкчү Эдуард Мижиттин сайгарылгаларын, лекцияларын дыннап турарлар.

Москваың Горький аттыг Литература институтун анык тыва чогаалчыларнын аңгы-аңгы чылдарда доосканын номчукчулар кончуг эки билерлер. Чогаал талазы-

Салчак МОЛДУРГА

КҮСКҮ ХӨӨННЕР

1. САРЫГ БҮРҮ КОДАН ЭРГЭЭН
Сарыг бүрү кодан эргип,
Чайны бөөлдеп аппарат-даа,
Сагыжымда ам чаа-ла час
Саглаайнып одунганзыг.
Орайтаан бе, озалдаан бе,
Ону чүгле чүрээң шиитсин—
Одун ыры көзөөң чүрээм
Оожургаар чап-даа болбаан.
...Чаптанчыг чаш кызың-биле
Чазын баштай көстүп кел-ле,
Хүндүс чырыым, дүне дүжүм,
Күзелимниң даны болдун...
Хенчең алгаш, хоорай кирип,
Хемчинче-даа чорупканда,
Хире-хире сени чоктап,
Хилей бээрим чажырбас мен.
Хүннээректе чайнаан соңган
Хүлүмзүрүүң сагындырар—
Көзөнээңче үр-ле кайгап,
Көжөөңген турар-дыр мен.

Чагырга чок Ынакшылга
Шалбадаткан кулуң шоотпа:
Чалыс бодун, чассыг кызың
Чаглааң менээ ыдык деп бил!
2. КҮСКҮ ХЫРАА ДОНАТ ОШТААН
Күскү хыраа донат оштаан,
Хүннүн караа сыгыраарган—
Чайлаш чок кээр өлүмүм дег,
Чарлышкынын тыныжы соок.
Башкаланып чоруптар сен—
Бажың мээ ээн апаар,
Чаглааң туржук, чүрээм күжүр
Чааскаанзырап, өскүс калыр.
Көрүжүңден чырыш кынып,
Хөңнүм сөглөп чылыгарым
Эргим сени оскунар дег,
Эрээ, шажы билбес-тир мен.
Кожа соккан чүрээвисче
Кокпа орук изеттинмээн,
Тала, чоок хөөн турбаан болза,
Таварышпаан боорувус кай!
...Күзүрүм шуут хадываанда,

Хүлүмзүрүүң хайырла даан,
Олчаан ынаар будүүвүсте
Оода чаңгыс ошкажып аал!
3. УЛУГ-ХЕМНИН КЫРЫ ЧЕҢНЭЭН
Улуг-Хемниң кыры ченнээн,
Уну чаактап, быра кыскан.
Шылаан, шиилээн
...агымындан
Чындыраксап элде ор мен.
Шүүлөң, дожаң көвүк
...чүүктээн
Сүрүшкүлээн чалгыг
...шапкын,
Сүнезиним апаар кыс дээш
Чүрээм согуу оон-даа
...дүрген.
Бо-ла өргөн элим адаа—
Боралгактыг эррем терен,
Ында-бирек чаражымга
Ынаам оон-даа ханы, дүп
...чок.
Чааскаанзырал ээреминге
Салдап чораш, дүүрээр
...орну,
Дүлгээзиниң Ынакшылга
Дүжүп өлзе, үүлөм ыйнаан...

Юрий КЮНЗЕГЕШ

БОЛЧАШКАННЫҢ БОДАЛЫНДА

Бозаганың артында
Болчаг хүнү ажа берди.
Душтур болган хөлчүүвүсте
Турум сылдыс чайнап хыпты.
Сарыым сени сактырымга,
Салбак чажын дырап-дырап,
Дөстөй өрээш садып алган,
Дөгөрнөп-ле турган ышкаш.
Одурганда хая-дашта
Ойнуң дуюу кызырткайнып,
Чалымнарда сээң ырың
Чаңгыланып чораш ышкаш.
Хээлиг чараш хевис ышкаш
Хемнер, шыктар, баалыктар
Күжүр эшке амыр тудуп,
Хүлүмзүрөп турган ышкаш.
Энир чылын ээн дазыр
Колхозчу суур болу берген.
Эргим ынаам сени үдей,
Холун чайнып байырлаан дег.
Канчалдыр-даа сактырымга,

Кап-ла кара эжим сенден
Уруг чаштан өскөн черим
Улуг чуртум аңгыланмас.
Чечек ышкаш эжим-биле
Чергелештир чоруксаам кээр,
Челээштелген эргим чуртту
Четче бүрүн эргиксээм кээр.
...
Күжүр чүрээм доюлдурган
Күстүң даңын уткуп алдым.
Мөңгүн шалын чараш чайны—
Эзим чериниң ногаан өңүн,
Эртенги дээр чингир көгүн
Мөңгө чуруп апкан туржук.
Хайыралдыг эргим ынаам
Кара сени үдеп турдум.
Чивиг кызыл кастыңдыва
Сиген-көкте шалың ышкаш,
Бөрбек чаштар дүжүп туржук,
Бөгүңге дээр утпас-тыр мен.

тиг кижидир мен. Бодунун сеткилимге кирер езулуг эш тывылган-дыр деп бодай-дыр мен. Бо дугайында авамга "четтирдим" деп чугаалаар ужурлуг мен.
Хамык чүвени авам эгелээн болбазыкпе. Ынчан март ышкаш ийик. Хар чаа-ла эрип эгелеп турган. Хүннүн дуртунда шору узай берген. Чунар-бажыңнааш келген кижиге мен. Ачам, таңныыл ашак аан, ажилче чоруур дээш, далажып тур. Авам менээ шай ап берди.
— Изиргенген кижиге суксаан боор сен, мону аарта — деп, мындыг. Авам ачамны кыйгырды. Оозу дыңнагыры кончуг, бичин уруглар дег, маңнап келди.
— Демги чугаавысты оглуңга чугаалап көрөм — деп мындыг. Ачам баштай аңгадай берген тур, оон соонда даап кааны-ла ол боор, чүгле холун чаңгады.
— Мынчап-ла, үш тиве-зидиниң бирээзин тений бээр сен ийин. Кырган улустун күзели бир аңгы, аныктарнын херээ бир аңгы чоор—дээш, үнүп чоруй барды.
— Ол чүү ындыг чугаана-рыл?—деп, дөстүнмейн айты-

рыптым. Авам мээң чанымда хөкпеш диди. Көөрүмге, бир-ле чүвеге аажок амыраан ышкаш. Карааның шилин ушта соккаш, кырган карактарын чивеннеткиледи. Оларнын сергээ-даа хөлчөк, оон мээң эктимини часкагайлады.
— Сен ам улгаткан, он классы-даа доостун, эки ажилды-даа тыптың. Сенээ мында бир уругнун саналын айтырар деп тур бис— деп, бо ыйнаан.
Каткым келгеш, аксымда шайым бүлгүрер частым.
— Чоп каттырар сен? Шынывыс ол, ачан-биле дугурушкан бис—деп бо.
Удурландым:
— Силер айтырып бээр силер бе? Биез шаг эвес ышкыжыл бо. Кадай херек болза, бодум тып-ла алгай мен.
Шынында ооң чугаазы херекке албадым. Өөренир деп күзел бар, шериг албаны эрттирер деп хүлээлге база бар. Өгленчир-баштанчыр дугайында бодал бажымга кирбейн турган. Авам сээң дугайында, сээң ада-иеңни, арбан-сумунуң хензиг када тоожуп, "пулеметтап" каапты. Сени-даа дээрже үндүр мактады: томаанныг, биче сет-

килдиг, чазык, чараш, ажилчын... Оон аңгыда, кады ажилдап турар эжин Эрес-оолдун чиңгине төрели уруг болбас ийикке деп база чугаалады. Мен чүгле дыннап четтирдим. Оон туруп чоруй бардым.

Авам "кижи чугаазы херек-севес" деп хыйланып чыдып калды.
Кежээ удуп чыдып алдым.

Уйгу келбестээн дивес сен бе. Сагышта авамнын демги чуруп олурганы танывазым уруг. Ону көрүкээрим хөлчөк. Бажың билер турган болзумза, ам дораан-даа болза маңнай бериксээрим кончуг. Ынчап чыткаш, мүнө-не удуп каап-тыр мен. Оттуп кээримге, орайтай берген. Ол хүн кежээки ээлчегде ажилдаар турган мен. Шал-бул ченини тыртып алгаш, халып-ла кагдым. Тепниже-ле Эрес-оолга бардым. Оом мени эдерттип алгаш чорупту. Ынчан сен өөрүң-биле кады дранза хап турдун. Бажыңны долгандыр шарып алган шокар аржылыңның адаанда уштунуп келген чокпак сай чажың безин довурай берген болду. Бодун чүгле чаңгыс катап бистиң менивиске эргилгеш, катап хая көрнүп, хананы маскан-биле торга ышкаш, токуладып-ла олурдун. Мен чүве-даа ыттавадым, шимчеш-даа диведим. Эжим Байырмаа угбай-биле чугаалажып турду. Силернин кымынар-даа оларнын аразынче киришпеди. Мээң караам чүгле сенде. Арныңче топтап көрүкээрим хөлчөк болган. Ынчалза-даа чүгле сөөлзүредир, чоруур мурнунда, эжимден айтырдын.

— Чанында аксын-даа ашпас, көжээ ышкаш чүү кижил, Эрес-оол? Эрес-оол черле эрес: ...
— Үен-даян аас этпе. Бо көжээ эвес, кижидир, сээң-биле таныжып алыр дээш келген кижидир— деп дораан харыылады чоп. Сээң өөрүң чир-шоң дүштү. Сен база-ла каттырбышаан, кылчаш кылдыр менче көрдүн. Сактырымга, мээң баарымдан хүн үнүп келген ышкаш болган. А кылчаш кылдыр көргөн карааның шолбан ышкаш одундан чаштанчы ынчалдыр-ла мээң чүрээмче согуналып кирип келген. Ам бо-дур, ол чаштанчыдан ынакшылдың чалбыжы үнүп, хөрөкчүрөк өрттедип каа дег, хөрлээлөп турары...
Авам кайын эндээрил аан. Сээң дугайында оон мактап чугаалаан сөстери шын болганг ол-дур. Бо бүгү дээш аңаа өөрүп четтирдим. Күжүр авам узун назын назылазын! А ооң соңгааргызын бижээш чоор, бодун билер-ле болгай сен, Караш...
О. СИЛИГ-ООЛ.

Рубльдин чаа хевирлери

ТИКТЕР ИЛБИЗИ

Бистин чуртка акша реформаы чыл ажыр белеткетинип келген. Реформанын чугула херектин барык шупту саңхөөжүлөр демделеп турган. Оларнын хөй кезинин саналы-биле алдыр, акша реформаы чүгле чогулчалыг экономикти байддалда чоруттуна, таарымчалыг боор дээрзинге дүгжүп турган. Россияжи Президентинин: "Рубль Чөөн Европада быжыг валюталарнын санынче кирип турар"—дээн чугаазы чогул шын: ай санында рубльдин үненин кудулашкыны бир хуу ашпайн турар. Ынчалза-даа РФ-тиң элдеп чүүлү—хоозуралдыг экономикалыг хирезинде, быжыг акша системалыг болуп турары. Саң-хөө талазы-биле Россия быжыг валюталыг, сайзырангай чуртка хамааржыр (Мурунуу Кореянын безин акшазындан "быжыг"), а экономиктиг сайзыралы хожудангай, Африкада сайзырангай эвес чурттарга деннежип турар. Мындыг ховар экономиктиг, саң-хөө байдал делегейге туруп көрбээн. Делегей дуржулгазын алгаш көөрге, экономиканын быжыгп доктаашкынын барымдазы бүдүрүлгелерин сайзыралы болур. А

бистин чуртта бүдүрүлгө хөгжүлдеги дептер харывыс чок. РФ-тиң 89 республикалар, крайлар, областарынын, Тыва баштадыр 81 девискээрлери—күрүне дузаламчызында. Күрүне акшаландырышкыны катап бодаравас чиг-эт курлавырларывысты даштыкыже үндүр садып турарындан кээп турар. Мындыг үеде акша реформаы чоруттунуп турар-дыр. Санажылгага элтин-биле тиктерни ап каапкан. Че, харын, Б. Н. Ельцинин чугаазы-биле, келир чылдын январьдан эгелеп рубль өртектиг бараан дээш бир рубль төлээр апар бис. Өске талазындан, ажил төлөвиринге 100 муң рубль алыр турган болза, чаа чылдан эгелеп 100 рубль алыр апарын утпаза эки. Оон ынай кандыг ылгал турарыл? Бир эвес немелде үш тикти "семис-даа", чаа майыктын "арган-даа" шалыны үр хуусаада үлеттинмес болза. Тиктен тикти чежемейнин-даа кадып-казырга, дөмей-ле тик үнер. Илбичилер, харын, агаардан акша азы койгунакты бодарадып болурлар. Россияга болгаш Совет Эвилелинге акша реформаы язылыг хемчеглер кезээде бөдүүн чонга аар согул болур турган. Чогул

бо таварылгада "үш хонук иштинде" туду санажыр акша солчулгазы болбас. Революция, хамааты дайынын соонда шакла мындыг айтырыг анык Совет Россиянын мурунуга туруп келген. Акша санаашкыны "лимоннар"—миллионнар, "арбузтар"—миллиардтар чедип турган. Чүгле 1922 чылда 7,7 грамм алдын үнелиг саазын 10 акшалар—червонецтерни акша санажылгазынын эргилдезинче киригени-биле акша үненин улуг хемчээлдиг кудулашкыны соксаан. Бирги делегей дайыныга аштырганынын соонда, Германияга акша үнези триллион катап кудулаан. Эртен алган акшазын бараанчыдып четтикпээнде-ле, дүш соонда үнези чиде бээринге чедип турган. Герман чазак улуг күженишкенин үндүрүп тургаш, чүгле 1924 чылда бадыткалдыг рейхсмарканы акша эргилдезинче кирир аргалыг болган. Реформа соонда акша санаары чигээр-ле харын, бөдүүн чоннуң, бистин чуртталгавыска экижиглер турар-турбазын чоокку үе көргүзүптер.

Альберт ХОМУШКУ.

Чогаалчы судья дугайында
ЧЫРЫК СЕТКИЛ — ШЫН ШИИТКЕЛ

Ынчан Тес-Хем кожуунун улус судунун даргазы Долгар Ондаровнага Март сес таварыштыр Канск хоорайдан назы четпес уругларнын күш-ажыл чазалга колониязындан чагаа кээп-тир: "Мени шиидип тургаш, бичии-даа мейээ каржыланмаан силер, тетя. Ие кижиниң эргелелин көрүп чорбаан күжүр бодум силерни ам эки сактып чор мен. Бо черде токарь мергежилди чедип алдым. Мен ышкаш херек кылган оолдар оон-даа хөй чылдыг боор чорду. Херээм кызып эрттирип аар мен. Төрелдерим кайда ирги? Чагаадан алган болзумза... Силерде онза солун чүү болуп тур?"

Ол чагааны Сарыглар В. номчааш, баарым ажыш дээн, мен база ие... Бо хире бурузун миннип турар хөөкүй чаш оолга оон-даа чиигеди көрүптер арга турган болза?... Ам канчаар, хоойлудан эрткен чүве бар эвес. Шииткекчи кижиде сагыш амыр чүве кайдал. Ылаңгыя ие кижиде. Оюн-Бартаңнын оозу шын. Дораан чагааны харыыладым дидир. Шуурмакка болган херек дээр-ле болгай. Элээди оол орус ашактын бажындыва будук-биле соп, остук-ондак болган. Ам канчаар, ол хөөкүй бурузун чүктээн, 8 чыл алган. Харын-даа сестен он беш чылга чедир шиидер. Шииткекчивис ол чагааны харыылаан: "Тая угбайн Хову-Аксында, акын Маңнай-оол Кунгуртугда. Самагалдай чоңу телевизор көрүп эгелээн, чаа солун чүве бо-ла-дыр, Вася".

— Оон сөөлүнде ол оол херээн эки эрттиргеш, Красноярск хоорайда чурттап чоруур деп дыннаан мен — деп, судья меңээ дыннаатты.

Изиг, дүрген назын халыыны-биле кизи тынынга чедип деп чүве — улуг бачыт болбайн.

"Кизи боду-ла херек кылып каанзыг, шүүгү кижизинин сеткил-сагыжын човаашкыннар "хемдип" чоруп бээр чүве болбазыкпе" — деп ол угбайнын чугаазы шын.

Херелденип чораан ышкаш, Херэеженнер турар чүве. Тоол шагның кижизи эвес, Долгар угбай боду-дур-бо. Доктар, моондак болуп чоруур Домзактааннар томаарыңар— Долгар угбай үлегерин Доозавыс эдерээли.

60 чылдарнын эгезинде он класс дооскан анык оол, күш-ажылчы намдарымны Оюн-Бартаң Долгар Ондаровнаның холунга эгеледим. Ол мени суд күүсекчизи деп эредужаалга хүлээп алган. Ынча машина-балгат бар эвес. Адывыс ажаакчызы Монгуш Дугар-оол, аштакчывыс Ооржак Опаа. Суд хе-

рээ эмгелээр машинакчывыс Айлаңмаа, чинзелиг даргавыс — Долгар Ондаровна. Колхоз, совхозтарнын хой, малы каттышкан, азы чер хунаашкан чаргы-чаалы үзүп, анык даргавыс хондундүр, айттанып алгаш шуу Ишкин, Манчурек кайы чок, шаап баргаш келир эрес-ле хей! Кавказ чурттуг узун кара салдыг эр, шагдаа начальниги Павел Васильевич Майстренок: "Аттыг шеригжи чораан кизи-дир мен, мен бо дунмайга бырашпас чордум" — деп, каттырып, хөөрөп турганын сактыр мен. Кожуун прокурору Кургуляк деп еврей кизи. Райком партиянын бюро кежигүнү тывалап илеткел кылыр Оловьев-даа турду — Суг-Аксы дыка хөй нация суур турган.

Бир-ле катап Москваның Ломоносов аттыг университетинден даргавыстың Ойду-оол деп дунмазы чедип келген, остуг хүрешке спорт мастери, ол университеттин чемпиону кизи-дир деп оолдар магадап чугаалып турду. Оозу-ла шын, ам бо химия эртемнеринин кандидады Ойду-Ондарович Бартаң бо-дур ийин.

Боларнын адазы Бартаң ашак ам 93 харлыг, хөлчөк төөгүлээр. Оон ачазы Шадып деп кизи эрги моол бижикти эки билер, албандужаалдыг-даа чораан, угу черле шору улус.

Долгарнын өөнүң ээзи Кумаяк башкы беш кыстын кижери, кайгамчык бөдүүн ажыл-ишчи. Чоокта чаа Көк-Тейже инектерин сүрүп алган бар чыдырда көрдүм, бажы ана ак анай, кырлаң кара эр-ле болгай. Оон топтуг-мөзүлүү судья кадайынын хөй алдар-хавыяга четкенинге улуг салдарлыг болганы чугаажок.

Ат-сураглыг шүүгү ажылдакчызы, хей-аъттыг хөгжүмчү, солун угбайны хүндүлүг дыштанылгаже үдеп тура, шүүгү ажылдакчылары оон оолдарына база-ла иези дег, улус чон аразынга хүннеп чораанзыг ажык-чагай, "чон—чөлеңгийжим, хоойлу—шыным" деп эки нүүр-биле бараан болурун күзээр-дир бис.

Черлиг-оол КУУЛАР. Тываның аддарлыг чогаалчызы.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязынын коллективин.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера КУУЛАР (кол редакторунун оралакчызы), Кустүгүр САТ (харыс-салгалыг секретарь), Галина МАС-ПЫК-ООЛ (килдис эргелекчизи), Арапчор ОКСУР (килдис редактору).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп адыр чер—3-33-91; кол редакторунун оралакчызы—3-33-91; секретариат—3-36-82.

КИЛДИСТЕР: Чазактың ажыл-чорудулгазы-биле харылаза тудар килдис—3-33-91; экономиктиг оскертилгелер болгаш социал амьдырал—3-34-49; медээлер албаны—3-39-15; чагаалар болгаш чагыдылга—3-39-03. Бухгалтерия—3-41-23; корректорлар—3-41-16.

Солун неделада үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражи 4742. Чагыр 375.

АГАР САНЫ: КБ "Тыва кредит" № 363406. корр. сч. 700161629. МФО 049304729. ИИИИ—1701008465.

Солун Россия Федерациязынын Парладалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужулгазынын чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткеттинген. Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.

Солунда парлааттыг материалдарың авторларының бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыганы саншары болгаш оске-даа фактылары, лиц-цадылары дээш авторлар боттары харыылаар.